

Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige.

Gnideld, vrideld, slageld.

Med en jämförande studie.

Af

Nils Keyland.

Hvem är han som i askgrufvan sofer,
gjord af en sten, flyktig utan far och mor?
Så mände han framleva sina dagar.

Hervarar saga.

C. Slageld och slagelddon.¹ Med ett tillägg om fnöske, optisk tändning m. m.

Flinta och pyrit.

Vid hopslagning af två tillräckligt hårda föremål uppstå till följd af friktionen gnistor, hvilka på samma sätt som den vid gnidning med torrt trä erhållna glöden kunna uppfångas i fnöske och därifrån blåsas vidare till en låga.

För erhållande af gnistor, som antända fnöske, fordras emellertid att ettdera af de hopslagna föremålen innehåller järn eller svafvelkis (pyrit) i någon form. Detta förhållande bekräftas stundom af de gamla författarne, hvilka omnämna slagning med stenar.²

¹ Forts. fr. kap. Vrideld i Fatab. årg. 1913, s. 236. — Ordet *slageld* är här bildadt af *slå eld* i analogi med *gnideld* och *vrideld*.

² Jag gör här i början en sammanställning af citat efter dessa författare för kommande hänvisningar. Citaten bjuda på visserligen ganska olikartade synpunkter, tekniska, historiska, t. o. m. filosofiska med spekulationer öfver den i flintan, pyriten, metallen och annat inneboende eldens väsen. Intressanta äro de ej mindre därför, att de beröra uråldriga förhållanden och bruk under en historisk tid.

Plinii Naturalis Historia L. XXXVI, c. 30 (Parisuppl. 1831): In Cypro eum repiriri volunt, et in metallis, quæ sunt circa Acarnaniam, unum argenteo colore, alterum aureo . . . Pyritarum etiamnum aliqui genus unum faciunt, plurimum habens ignis, quos vivos appellamus, et ponderissimi sunt. Hi exploratoribus castrorum maxime necessarii, qui clavo vel altero lapide percussi scintillas edunt: quæ exceptæ sulphure aut fungis aridis, vel foliis, dicto celerius ignem trahunt.

Isidorus af Sevilla, Etymologiæ L. XVI, c. 4: »Est pyrites vulgaris quem vivum lapidem apellant, qui ferro vel lapide percussus scintillas emittit . . . hunc vulgus focarem

»Det är», säger Hough, »ett känt förhållande, att två kvartsbitar ensamma ej förmå alstra en gnista af nog hög värme för att antända, äfven om de äro bestrukna med svafvel.»

petram vocat.» — Silex (flinta) definieras darsammastädes cap. 3 såsom »lapis durus, eo quod exsiliat ignis ab eo dictus».

Ovidius, *Fastorum* L. IV, 795 ff., nämner slagning:

»Pars quoque, cum saxis pastores saxa feribant,

Scintillam subito prosiluisse ferunt:

Prima quidem periit, stipulis excepta secunda est.

Hoc argumentum flamma Parilis habet.

(Rudolphi Merkelii uppl., Lipsiæ 1873.)

Cicero: *Lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus.*

Virgilius, *Aeneiden* I, 174 (jfr sammes *Georgicon* I, 135):

»Ac primum silici scintillam excudit Achates

suscepitque ignem foliis atque arida circum

nutrimenta dedit rapuitque in fomite flammam.»

Sophokles, *Philoktet* 295—96 (*Palmblads öfvers.* 1841):

Nu feltes också eld, då gned jag sten mot sten

och med osäglig möda lockade till slut

den gömda gnistan...

Vita S. Severini (*Epistola Eugippii presbyterii ad Paschasium diaconum* XIII, se *Monumenta Germaniæ*, utg. Berlin 1877): Item juxta oppidum, quod Juvao appellabatur, cum quadam die intrantes basilicam aestatis tempore, sollemnitate vespere reddituri, ad accendenda luminaria ignem minime reperissent, flammam concussis ex more lapidibus elicere nequiverunt, in tantum alterutra ferri ac petræ collisione tardantes, ut tempus vespertinæ sollemnitatis efflueret.

Plinius anf. a. VII, 57: Ignem e silice Pyrodes Cilicis filius: eundem asservare in ferula, Prometheus. — Enligt egyptern Nonnos, *Dionysiaica* II, 493 ff. existerar mellan de två stenarna den skillnaden, att den ene är hankön, den andra honkön. Hopsläendet af dem är följaktligen en afelseprocess, och gnistan, som alstras, är barnet. En analogi till detta genusförhållande spårar man mångenstädes i de gamla indiska urkunderna, hvori eldvridningen skildras som en afelseprocess, där vridpinnen representerar hankönet (penis) och hårdan med borrhålet honkönet.

Stundom finner man hos de gamla författarne åsikter uttalade om eldens väsen, som fullkomligt öfverensstämma med ännu existerande folktro.

Allmogen formulerar sin syn på saken ungefär så: »Det är eld i flintan; när man slår på henne, så kommer elden fram.» Blixt och åska är enligt samma folkliga föreställningssätt en eldslagning i stor skala, där molnen äro de båda eldstenarna eller flintan och stålet. Flerstädes har jag hört detta uttryck: »När de kalla och varma molnen slå ihop, så åskar det.»

Jämför då t. ex. Lucretius, *De rerum natura* VI, 160 ff.:

Fulgit item, nubes ignis cum semina multa

excussere suo concursu: ceu lapidem si

percutiat lapis aut ferrum...

och Plinius, anf. a. II, 43: »Posse et (fulmen) conflictu nubium elidi, ut duorum lapidum, scintillantibus fulgetris.»

Mot framkastade påståenden, att eskimåerna skulle ha slagit eld med två kvartsbitar, reserverar sig denne författare och framhåller, att kvartsen i så fall måst varit pyritförande.

Smärre, icke tändande gnistor erhåller man, efter hvad jag vid egna experiment utrönt, med lätthet af alla hårdare stenarter. Redan vid slående eller till och med repande af två någorlunda hårda sandstenar mot hvarandra har jag erhållit gnistor, synliga i mörker, dock knappt vid fullt dagsljus. Flinta mot kvartsit ger ytterst små gnistor, vid repning framträdande som ett rödglödgadt streck vid stenens yta. Flinta mot flinta utlöser något ljusare gnistor. Dessa framspringa märkbart från ytan, men äro ytterst små och kortvariga. De båda stenbriketternas bstrykning med svafvel har för mig i någon mån underlättat gnistbildningen, men ej ändrat gnistornas beskaffenhet såtillvida, att de däraf blifvit ljusare eller större eller mera tändande. Någon af dessa bländande hvita, tunga och heta gnistor, hvilka liksom dala i en båge och nedfallna lysa för ett ögonblick och antända torrt fnöske, där de träffa sådant, har jag ej lyckats frambringa trots behandlingen med svafvel.

Samma åsikt som Hough uttalar äfven Georg Sarauw.¹

Af allmogen har jag ofta hört berättelser, att våra förfäder slagit eld med två vanliga flintor,² t. o. m. med kvartsstenar (»kattstenar»). Dessa berättelser torde ha sin grund i den vanliga barnleken att slå gnistor med flinta och kvarts.

I Teutsche Speisskammer (Hieronymus Bock, Strassburg MDLV), Cap. ij, läses: »... dann die stein, wacken, kalk und holtz sehen und greiffen wir wol, aber das fewr so darinn verborgen ligt keinswegs... so oft der wacken mit stahel oder eisen droffen würt, als dann spritzen die fewrige füncclin herausser... als bald würt das vor verborgen und onempfindlich fewr sichtbarlich und empfindlich, bringt nutz und schaden... Im himmel ist das fewr ausgespreitet.» — Jfr Ol. Magni Historia, 1555, IV, c. 7.

Möjligen syftar den latinska benämningen »lapides igniarii» på både pyriten och flintan. Tyskans *Feuerstein*, angels. *fyrstān*, gnord. *tinna* är flinta, och enligt indianskt språkbruk lär benämningen på detta mineral också vara liktydig med eldsten. Eskimåerna kalla åter pyriten, som de tro komma ned från himlen med meteoror, för eldsten.

¹ Annales du XXe Congrès archéologique et historique de Belgique, Gand 1907, s. 215.

² Äfven i England skall det ha förekommit. Archiv für Anthropologie 1898 s. 165—170, Heidinger.

Det synes likväl ej uteslutet, att verklig eldslagning med flinta och pyrit tillfälligt förekommit under en jämförelsevis sen tid, och möjligen har detta af traditionen förväxlats med nämnda barnlek.

Understundom har man vid slagningen använt stenar af samma art, såsom man vid gnidning och vridning med trä stundom äfven använt lika träslag.¹

Parry berättar, att eskimåerna på Melville Peninsula slå eld med två vanliga pyriter.² Invånarne vid Point Barrow begagnade i gamla tider icke flinta utan »two pieces of pyrites, and got big fire».³ Hos invånarne på Aleuterna »a stone containing quartz and pyrites is struck against another similar one», och denna metod bru-

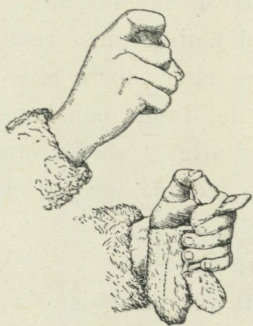

Fig. 1. Slagning med flinta och pyrit. Eskimåerna.⁷

kas än i dag på öarna väster om Unalashka.⁴ Enligt Le Pere Lafitau⁵ »Les sauvages Montagnais et Algonquins battent deux pierres de mine (två pyriter) ensemble». Det ojämförligt mest vanliga sättet har emellertid varit att slå eld med stenar af olika kvalitet, t. ex. flinta, kvarts eller kvartsit mot pyrit eller annan stenart, som innehåller järn i någon form.

Forskningsresanden Elisha Kent Kane berättar, huru eskimåerna vid Anootok ännu praktisera denna metod,⁶ och i en afbildning hos Hough, här återgifven i fig. 1, finna vi eskimåisk

¹ Fatab. 1913, s. 233.

² Journal of a Second Voyage, for the Discovery of a North-West Passage, London 1824, s. 504: »...two lumps of common pyrites, from which sparks are struck into a leathern case.»

³ Hough, Fire-Making Apparatus, Smithson. Report 1888, s. 575.

⁴ Hough, anf. a. s. 576.

⁵ Moeurs des Sauvages Ameriquains etc., Paris 1724, s. 242—43. Om liknande förfarande hos de nu utdöda Beothucs se Journal of the Anthropol. Inst. of Great Britain and Ireland, V, s. 225.

⁶ Explorations in the years 1853—55, Philadelphia 1856, Vol. I, s. 379: »Our stranger Esquimaux was striking a fire from two stones, one a plain piece of angular milky quartz, held in the right hand, the other apparently an oxide of iron. He struck them together after true tinderbox fashion throwing a scanty supply of sparks on a tinder composed of the silky down of the willow-catkins, which he held on a lump of dried moss.»

⁷ Efter Hough, anf. arb. s. 575.

eldslagning med flinta och pyrit åskådliggjord, jfr fig. 2. Denne författare omtalar, att bruket är utbreddt ibland nordliga indianstammar i Norra Amerika och bland eskimåerna på vissa trakter från Dixons' Sound till Labrador. Ännu ganska allmänt är det hos athapascanindianerna, och hos en af deras stammar, kutchinindianerna, nedlägger man fortfarande hos de döda stycken af flinta, pyrit och fnökskvamp.¹ Tylor anför exempel från eldsländarne,² jfr fig. 3. Till nämnda sagesmän fogar jag Emil Bessels,³ hvilken karakteriserar metoden (hos innuitindianerna) som »Aneinanderreiben zweier Steinstücke».

I Europa har den sannolikt förekommit hos de klassiska folken under historisk tid enligt litterära vittnesbörd, citerade här ofvan (ss. 195—196, noterna).

Bland Europas förhistoriska folk under sten- och bronsåldern synes flintan och pyriten hafva spelat ungefär samma roll som flintan och stålet under järnåldern, ehuru numera hvarje folklig tradition om deras användning tyckes vara utplånad (Se dock Virchow, Zeitschrift f. Ethnologie 1885, XVII, s. 155).

Sarauws anförda utredning om de speciella eldslagningsflintornas förekomst i nordvästra Europa från neolitisk stenålder⁵ fram till början af vår tidräkning innehåller afbildningar af flintor från grafvar i Danmark, Frankrike och Belgien, af dem ett par som varit tillverkade särskildt för eldslagning och andra som ursprungligen

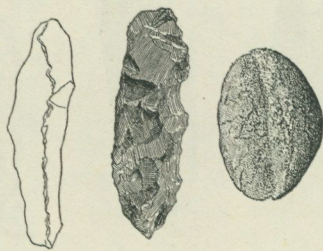

Fig. 2. Flinta och pyrit. Eskimåerna.⁴

Fig. 3. Pyrit. Eldslandet.⁶

¹ R. R. Ross, Smithson. Rep. 1866, s. 326.

² E. B. Tylor, Researches into the Early Hist. of Mankind, London 1865, s. 246.

³ Die Amerikanische Nordpol-Expedition, Leipzig 1879, s. 358.

⁴ Efter Hough, anf. arb., s. 573.

⁵ Dessförinnan begagnade man hvilka för ändamålet användbara stenar som helst utan speciell tillformning. Genom fynd af svafvelkis å boplatser t. ex. i Belgien är det konstateradt att redan rentidens människor kände konsten att slå eld.

⁶ Riksmuseets etnogr. afdeln.

haft annat ändamål (t. ex. dolkar). Sarauw sammanfattar resultaten af föregående forskningar och ger många intressanta synpunkter och uppslag.

Genom vänligt tillmötesgående från Statens Hist. Museum är jag i tillfälle att visa några afbildningar af eldflintor ur dess rikhaltiga samling från södra och mellersta Sverige.¹ Dessa flintor

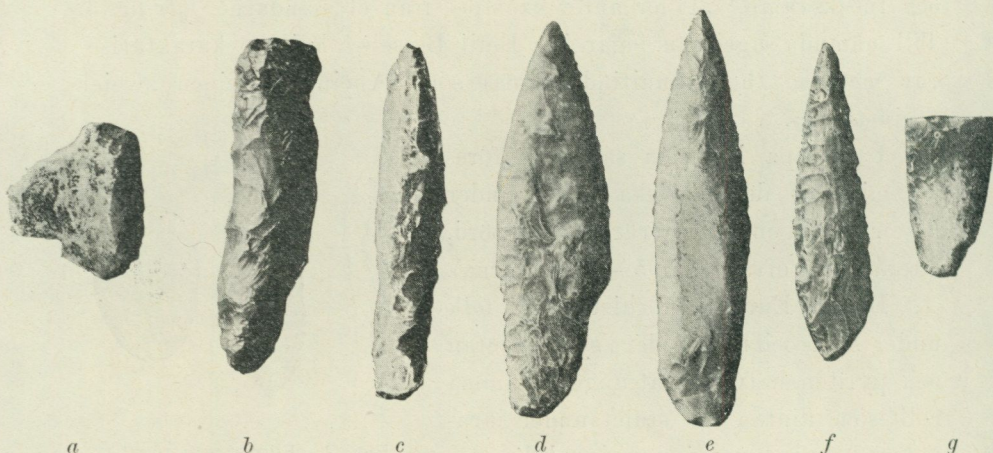

Fig. 4 a—g. Eldslagningsflintor från Sverige.² $\frac{1}{2}$ naturl. storl.

a)	Stat. Hist. Museum (framdeles ofta förk. till St. H. M.) 14,218, Liared sn.	Vgld. Hällkista. ³
b)	» » »	8,971:30, Älfsborgs l., Vgld. Hällkista.
c)	» » »	9,736:II, Karleby sn, Vgld. Gånggrift.
d)	» » »	7,038, Vreta kloster sn, Ögld. Hällkista.
e)	» » »	6,746: b 5, Smål. Graf fr. 2:dra perioden af bronsåldern.
f)	» » »	11,338, Vreta kloster sn, Ögld. Hällkista.
g)	» » »	15,202, Hidinge sn, Nke. Hällkista. ⁴

¹ Till de enskilda tjänstemännen vid museet stannar förf. i största tacksamhet för den beredvillighet, hvarmed de stått till tjänst med sakkunniga upplysningar.

² Bland de talrika eldslagningsflintorna i Stat. Hist. Museum har jag utom dem som äro afbildade här, antecknat: nr 3,319, Smål., Hamneda sn, funnen med skelett af minst 13 människor i en 5 m. lång hällkista; 5,386: a, Vgld., Karleby sn, funnen i en af ett stenröse täckt hällkista; 5,654: f, Sk., Löderup sn, gånggrift; 5,907: a, Smål., Häringe sn, hällkista; 5,974, Vgld, Timmerdala sn, med rost sannolikt af förvittrad svafvelkis, hällkista; 7,038: 3 och 11,486: 3, Ögld, Vreta Kloster sn, hällkista; 7,331: 391—401, Hall., Ljungby sn, stenkista; 13,324 A: 30, Smål.; 14,699, Smål. Örs sn, hällkista (afb. i Fornv. 1912 s. 198); 6,163, Vgld, Lundby sn.

³ Jfr Fornv. 1911 s. 129.

⁴ » » 1915, tillväxten s. 24.

bära tydliga spår efter slagning. Särskildt är deras ena ände, den som å bilden vänder nedåt, slagen och nött. Fig. 4 *a* är en rå, oretuscherad splittra liknande dem, hvarmed man under senare tid slagit eld mot stål. Den har öfver ytan rostfläckar, sannolikt rester af förvittrad svafvelkis (pyrit), hvarför den troligen blivit nedlagd i grafven med sådan. Af de öfriga *b—f* äro med säkerhet de flesta från början flintdolkar.¹ En för eldgörning speciellt tillslagen svensk flinta finnes afbildad hos Frödin, Fornvännen 1910, s. 59.

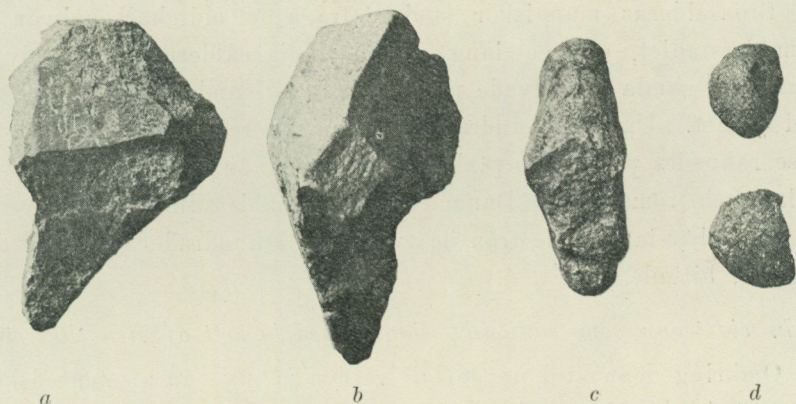

Fig. 5 *a—d*. Eldslagningsflintor (*a—c*) och pyritbollar (*d*) från Alvastra, Ögld. •
¹/₂ naturl. storl.

Fynd af den till flintan ursprungligen hörande svafvelkisen äro sällsynta, emedan denna stenart förvittrar fort i naturen. Sarauw afbildar ett par »rognons de pyrite» från Belgien och Danmark. I Sverige är den anträffad t. ex. å boplatsen vid Gullrum och i en hällkista i Söndrum sn, Halland. I fig. 3 visas en bild af ett svafvelkisstycke från Eldslandet. En grupp för sig bilda de å boplatsen vid Alvastra genom antikvarien Frödins gräfningar i dagen bragta talrika eldslagningsflintorna. Frödin afbildar i nämnda uppsats ett par tre karaktäristiska exemplar. Det är med hans vänliga medgifvande jag här meddelar fotografi af tre andra flintor och af ett par pyritbollar, funna på samma plats, fig. 5. »Vid Alvastra», säger Frödin, »har man

¹ Meddel. af amanuensen d:r Sune Lindqvist. Enligt honom bli i Västergötland eldslagningsflintor allmänna först mot hällkisttidens slut.

användt samma metod (flinta och svafvelkis) att slå eld, dock något modifierad med hänsyn till de lokala förhållandena. Det gällde att ersätta flintan med ett i trakten förefintligt material, som till sin mineralogiska sammansättning närmast öfverensstämde med flintan, och ett sådant ämne erhöill man i kvartsiten (som i några fall är ersatt med hällflinta). Genom en simpel tillhuggning gaf man dessa klapperstenar en för ändamålet afpassad och handterlig form. De äro vanligen aflånga och sluta då i en spets (t. o. m. två till tre spetsar).»

Bronsålderns människor stodo i fråga om eldtekniken kvar på stenålderstadiet, och en lång period af järnåldern hann förflyta, innan den gamla bepröfvade pyriten helt föll undan i konkurrensen med järnet. Under århundradena närmast före och efter Kristi födelse räknades pyriten omväxlande med järnet ännu som elddon bland greker och romare.¹ I Danmark äro stenåldersflintor med pyrit, sannolikt härstammande från de två första århundradena af vår tide-räkning, hittade.²

S. k. eldstenar som sannolikt slagits med brikett af järn eller stål.

Omkring denna tid uppstod i Norden en ny typ af stenredskap af omväxlande kvarts, kvartsit, sandsten m. m., som man numera allmänt anser vara eldslagningsstenar, fig. 6—9. De hafva anträffats (fr. o. m. 2:dra t. o. m. 6:te århundradet) i länderna omkring Östersjön, Sverige, Danmark, Norge, Finland, Östersjöprovinserna, Tyskland (den sydligaste är funnen i Mähren), dessutom i Skottland och Irland.

Talrikast förekomma de i länderna kring södra Östersjön, särskildt i södra delen af Sverige,³ hvilket förhållande gifvit anledning

¹ Se ofvan ss. 195—196, noterna.

² Sarauw anf. a. s. 209. — Den egentliga järnåldern räknas i Grekland från omkr. 1300, i Italien från omkr. 1100 å 1000 och i Norden från omkr. 500 f. Kr. (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde).

³ Antikvarien Schnittger har upplyst mig om, att vid en af fröken H. Rydh nyligen (1913) företagen reinventering desammas antal i Sverige uppgick till 1,414, hvilken siffra i jämförelse med siffran 185 för år 1869 (Hildebrand, Antikv. Tidskr. 1869 s. 254) visar den starka tillväxten. Hennes siffror för de olika landskapen (för t. ex. Skåne 303, men för hela Norrland 59) visar en från söder mot norr och från öster mot väster i stort sedt aftagande frekvens. Norge har öfver 300, Danmark 290 (Sarauw 1907), Finland 260 (Rydh) etc.

till den hypotesen, att de först uppstått på detta område (snarast måhända i norra Tyskland).

De eldstenar, som jag är i tillfälle att visa här i fig. 6, tillhöra Statens Hist. Museums samlingar. De åskådliggöra, hur ur en

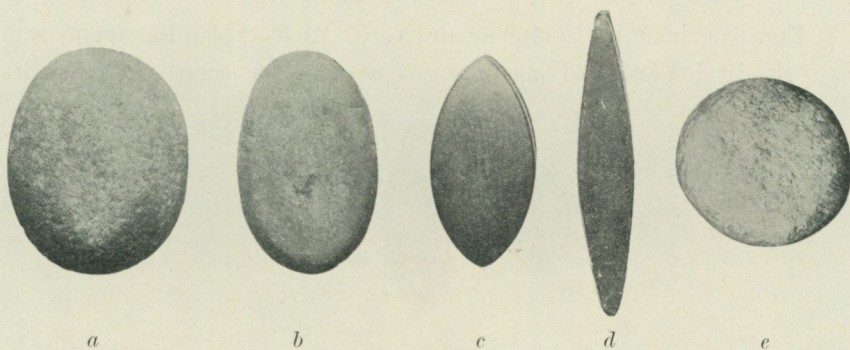

Fig. 6 a—e. »Eldstenar.»

- a) St. H. M. Öl. 7,872, Hultersta sn, l. (största diam.) 0,1 m., tjockl. 0,0565 m., granit, funnen i kvinnograf med sländtrissor och bältsaker, slutet af 2:dra århundr.
- b) St. H. M., Öl. 5,999, l. 0,1 m., tj. 0,0315 m., grå kvartsit.
- c) St. H. M., Gotl. 4,247, Sjonhem sn, l. 0,096 m., tj. 0,033 m., brun sandsten, funnen med knappar, söljor och remändbeslag, omkr. år 300.
- d) Nr saknas, norrländsk typ, l. 0,143 m., tj. 0,026 m., brun sandsten omkring år 400.
- e) St. H. M., Ögld. 14,116, Skönberga sn, största diam. 0,08 m., tj. 0,0375 m., kvartsit, 400-talet, degenerationstyp, saknar kanträna, f. vid undersökn. af en fornberg.¹

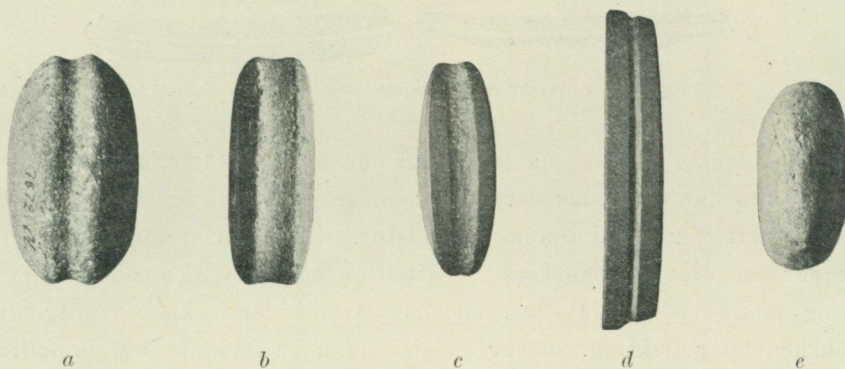

Fig. 7 a—e. »Eldstenar».

Samma stenar som i fig. 6, sedda fr. sidan.

¹ Fornv. 1910, s. 252.

nästan cirkelrund typ, en enkel rullsten med skroflig yta (2:dra århundradet), utvecklar sig en alltmera glattpolerad spetsoval eller skottspolformig (3:dje och 4:de århundradet), hvilken likväl (i slutet af 4:de samt 5:te årh.) genom degeneration återgår till ur-typen (Schnittger).

Fig. 8 visar tre eldstenar ur Nord. Museets samlingar: *a*, som jag erhållit i Värmland med uppgift att den på senare tid användts

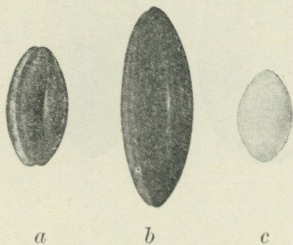

Fig. 8 *a—c*. »Eldstenar.»

- a*) Nord. Museet (framdeles ofta förk. till N. M.) 88,153, Vrml, Hvitsand sn, l. 0,085 m., tj. 0,025 m., grå kvartsit. Fyndomständigheter ej närmare kända. Typen närmast lik den som förekom omkring år 300.
- b*) N. M. 64,235, Ångerm., Arnäs sn; l. 0,15 m., tj. 0,02 m., brun sandsten, karaktäristisk norrländsk form. Funnen vid plöjning i en åker $\frac{1}{2}$ fot under jordytan, 300-talets typ.
- c*) N. M. 78,127, Ångerm., Ådals Lidens sn, l. 0,065 m., tj. 0,021 m., ren kvarts. Funnen vid potatissupptagning.

Fig. 9. Eldsten med träask, troligen för fnöske.
Danmark.

som nätsänke, bär på ena ovalsidan denna karaktäristiska försänkning, som kan förmodas vara uppkommen genom flitig slagning med en brikett för framkallande af gnistor. I midten af försänkningen ligger en djupare, markerad, glattsliten strimma liksom efter bryning med ett spetsigt föremål; motsatta sidan saknar utpräglade märken efter friktion. *b* har på ena sidan en försänkning, på andra sidan längre och kortare streck eller hack. Båda exemplaren hafva rundt kanten en ränna, hvaremot *c* saknar både ränna och märken efter slagning; dess yta är glattpolerad som en gnidstens.

Rännan å kanten får sin förklaring genom ett fynd från Fyen, afbildadt hos Sarauw, och efter honom återgifvet här i fig. 9. Fyndet består af en oval eldsten af kvartsit och en trädosa af motsvarande form, båda omgjordade af ett vid föreningspunkten ledadt bronsband, som å stenen hvilar i rännan. Liknande fynd äro gjorda i Norge.

Från Litslena i Uppland och Attmar i Medelpad äger Stat. Hist. Mus. eldstenar med bronsgjorder, visserligen ej så fullständiga som det danska exemplaret. Litslena-stenen är beskrifven och afbildad af B. Salin. Den fanns tillsammans med bältgarnityr och är försedd med bronsband för fastnitande vid bältet.¹

Äfven järnband användes.² På en och annan sten saknas kant-rännan helt och hållet (eller är den endast svagt antydd). Sådana skulle enligt Sven Nilssons antagande ha burits i en pung.

Om dessa stenars användning hyste forskarne i början olika meningar. Man kallade dem omväxlande »brynen», »knackstenar», »slipstenar», »amuletter» och »bältstenar» (stenar att bära vid bältet)³ och en forskare, Rau, rekonstruerar den gamla bågdrillen med en sådan sten som svängtrissa på drillpinnen.⁴

Någon tid omfattades af arkeologerna den åsikten, att man mot dessa stenar slagit gnistor med flinta.⁵

På grund af mina egna försök, omnämnda å sid. 197, måste jag anse en sådan metod för högst oantaglig.

Redan Evans förmodade, att de slagits med en spetsig järn- eller stålrikett, och Sarauw, som i nämnda arbete på ett förtjänstfullt sätt redogör för frågans litterära utveckling, biträder Evans' uppfattning. Som antagliga briketter framhåller han de sylformiga

¹ Vitt.-Akad:s månadsbl. 1896, s. 34 och 41, fig. 23. St. H. M. nr 5,089. Attmar-stenen har nr 13,925 och finnes afb. i Fornv. 1909, sid. 313, fig. 109.

² Jfr Sven Nilsson, Skandinav. Nordens ur-invånare, Stockholm 1866, I, sid. 151.

³ Hildebrand, Ant. Tidskrift 1869 s. 249, och Engelhardt, Fynske Mosefund, II, Vimose Fundet, Köpenhamn 1869, s. 27, 37. Sven Nilsson, anf. arb. I, sid. 49, skriver härom: »Jag antager, att alla knackstenar varit portativa och att vilden burit dem med sig på jakten, för att vid behof begagna dem som brynstenar. För detta ändamål hafva somliga en fals eller fåra kring kanten, hvori påtagligt en rem varit bunden, medelst hvilken de hängt vid bältet.»

⁴ Se The Smithsonian Report for 1894, Mac Guire, The primitive Methods of drilling, fig. 153.

⁵ Jfr t. ex. Sv. Fornminnesföreningens tidskr. 1905, s. 262—64.

instrument, som bland andra brukade bäras hängande vid bältet och tillägger, att då det för gnistors erhållande fordras att spetsen är hvass, så är det troligt, att man brynat briketten på stenen, som alltså skulle haft ett dubbelt ändamål att fylla.

Man fäster sig likväl därvid att brynskåran och märkena efter slagning ej alltid uppträda gemensamt. Enstaka stenar hafva det ena, men icke det andra.

Frågan i dess helhet syntes mig i någon mån sväfvande, då det ej uppgifves, att man vid experimenten verkligen antändt fnöske med de framkallade gnistorna. För att skaffa mig klarhet i den saken, har jag anställt försök med ett exemplar af röd sandsten, den som här finnes återgifven i fig. 8 *b*. Jag har därvid visserligen med åtskillig möda lyckats antända fnöske med användandet af briketter af både stål och järn, och i fråga om järn fick jag den erfarenheten, att briketten ej nödvändigt behöfver vara särskildt spetsig, om man med tillräckligt kraftiga slag riktar den mot städet-eldstenen ungefär som man riktar en hammare.

Men för att komma till samma resultat med stenar af hårdare materia, kvarts och dylikt, måste jag använda brikett af stål. Med mjukt järn lyckades jag i det fallet knappt frambringa ens de minsta gnistor, än mindre tändande sådana.

Om de nu skildrade stenföremålens användbarhet för eldslagning, n. b. med användande af lämpligt hårda briketter, är jag således för min del öfvertygad, ehuru de ej tillfredsställa högt ställda anspråk.

Opraktisk och oförklarlig från eldsynpunkt är den å en del exemplar förekommande dekorativa glattpoleringen af ytan, hvilken, innan den hunnit afslitas, förvisso motverkat eldeffekten.

De äldre hypoteserna, att eldstenarna varit brynen och bältstenar ha, som vi nu sett, återigen fått förespråkare och blifvit till dels bekräftade. Hvad amulethypotesen, numera tämligen glömd, angår, så borde ju den finna ett principiellt stöd i eldhypotesen, då som man vet hvarje ting med affinitet till elden nästan undantagslöst betraktats som heligt, profylaktiskt, allt ondt och fientligt besegrande.

Utan att beakta eldegenskapen hos stenarna i fråga, skref Sven Nilsson om dem såsom amuletter ungefär följande:¹ Redan det, att dessa magiska redskap voro af sten, gifver anledning till den förmodan, att de härledde sig från den häxkunniga, stenredskap begagnande dvärgastammen... En sådan *knackesten* har blifvit försedd med ett, nu till största delen förrostadt järnband i falsen och en järnmärkla vid ena änden, för att därmed bäras som segersten i ett band kring halsen.

Eldstål.

Allm. *ellstål*. *Jäldstål* (Leksand sn, Dal.); *jaldsesjann* (Orsa sn, Dal.); *eldjärn* (Ore sn, Dal.); *flintstål* och *tinjestål* (Linsäll sn, Härj.). — Norge *flintstel* och *fyrstaal*; isl. *eldjarn*; ty. *Feuerstahl* o. *-eisen*; eng. *fire-steel*.²

Det är möjligt att den ofvan skildrade metoden — eldsten och brikett af järn eller stål — omedelbart aflöstes af metoden stål och flinta, som sedan bibehöll sig till inemot midten af 1800-talet, då tändstickorna uppfunnits.

Eldstålet fanns i Ungern i 4:de århundradet,³ från merovingiska grafvar i Schweiz är det känt omkr. år 500,⁴ i Luxemburg måhända från gallo-romanska tiden i 4:de seklet⁵ och i Finland före slutet af 5:te seklet.⁶

Emellertid finnas ännu inga fullt säkra fynd af eldstål i vårt land före tiden omkring 900, och så länge existerar tyvärr en lucka i kunskapen om det under tiden 600—800 hos oss använda elddonet.

Från vikingatiden, närmare bestämdt tidsperioden 900—1100, äro däremot tack vare graffynd ett tämligen stort antal eldstål bragta

¹ Anf. arb. I, s. 151.

² De provinsiella benämningarna äro excerperade ur Nord. Museets accessionskatalog och göra i detta skick inga anspråk på fonetisk noggrannhet.

³ Ett exemplar är där funnet i en graf tillsammans med romerskt mynt från 3:dje århundradet, Joseph Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905, II, s. 743 och 742 fig. 3.

⁴ *Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich* I, Zürich 1841, *Désér. des Tombeaux de Bel-Air* par Frédéric Troyon.

⁵ Enligt Sarauw, *anf. a.*

⁶ A. Hackman, *Die ältere Eisenzeit in Finland*, Helsingfors 1905, I, ss. 240 och 292.

i dagen, ej sällan i sällskap med den till stålet hörande flintbiten eller till och med den pung hvori elddonet legat förvaradt.

Fig. 10 visar oss några bilder af stål från nämnda tid, 900—1000-talen, hvilka äro förvarade i Stat. Hist. Museum. De äro i

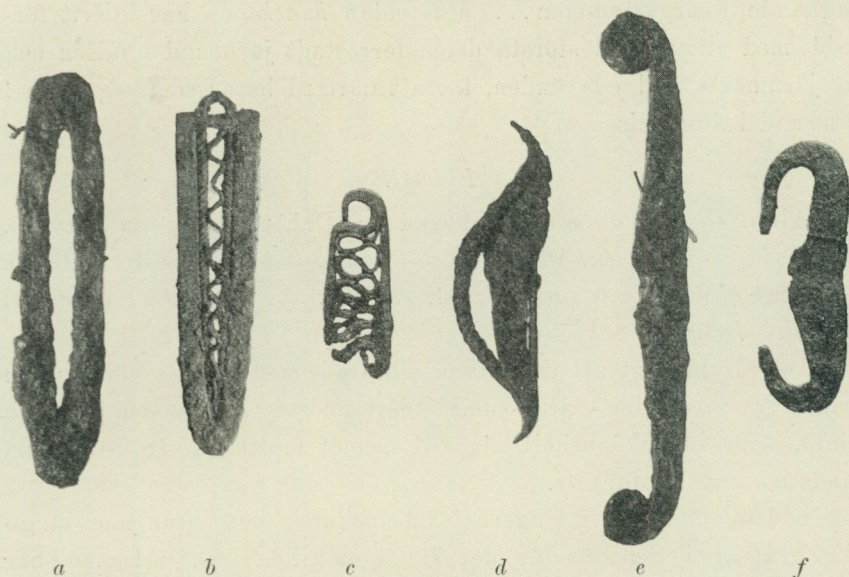

Fig. 10 a—f. Eldstål, funna i svensk jord, tiden 900—1100 e. Kr.

- a) St. H. M. Jämtl. 12,426: III Ås sn, Rösta; l. 0,112 m.; funnet i mansgraf tills. med skelett, silfvermynt (Olof Skötkonungs m. fl.), fragment af silfversmycken, selbeslag, yxa m. m.; jfr Månadsbl. 1903—05, s. 206, fig. 275.¹
- b) St. H. M., Björkö graf 456; l. 0,107 m. Med ögla i bredändan antagligen till fäste för en snodd.
- c) » » 11,971, Smål., Värnamo; l. 0,057 m.; f. i graffält å »Sandgärdet» tills. med sporrar, säljor och knif, två små brända flintbitar m. m.; jfr Månadsbl. 1903—05, s. 111, fig. 161.
- d) » » 9,177: II, Smål. Tuna sn och gård; l. 0,084 m., f. i graf tills. med bältbeslag, kantbeslag, bronsklumpar, flintbit m. m.; jfr Månadsbl. 1892, s. 33, fig. 28, 29. Ett lika fr. Härj. afb. i Jämtl. forn. tidskr. 1915 s. 119.
- e) » » Upl. 14,969: I, Sollentuna sn, Tureberg; l. 0,133 m.; f. i hög inom graffält tills. m. beslag, nit, spikar, kam, brända ben och kol m. m.; se Fornv. 1913, s. 274 samt fig. 44 s. 299.
- f) » » Gotl. 2,976, l. 0,08 m. (L. J. Bergmans antikvitessaml.), saknar närmare fynduppgifter.

¹ Af denna typ finnes i St. H. M. dessutom: Dal. 15,223: 2, Leksand, l. 0,104 m., på ena sidan med ett fastrostadt stycke af en tygpung, på andra sidan en flintbit, omkr. 1000-talet; Närke 8,687, Almby sn, l. 0,133 m., funnen tills. med betsel och knif i ett lerkärl, som f. ö. innehöll brända ben, samt med ett annat stål, se följ. sida, noten.

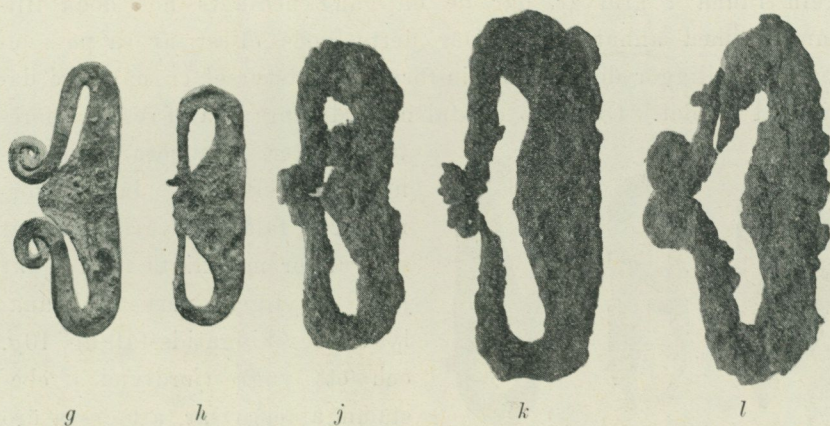

Fig. 10 *g—l*. Eldstål, funna i svensk jord, tiden 900—1100 e. Kr.

- g*) St. H. M. Gästr. 5,237, Ö. Fernebo sn; l. 0,08 m.; f. tills. med en oval spännbuckla och en nålhylsa af järn, 900-talets senare del.¹
- h*) » » » Gotl. 1,024, Hörsnö sn; l. 0,07 m.; f. tills. med fyra skelett och spännbucklor i en örgrop.
- j*) » » » Upl., Björkö graf 727; l. 0.08 m.; f. tills. med hästskelett, ryttarutstyrsel, betsel, sölja etc., 900-talet.
- k*) » » » Härj. 15,052, Vivallen, Funäsdalen; l. 0,093 m.; f. tills. med hvarjehanda såsom betselbeslag, samtida Harald Hårdrådesmynt, spjutspetsar m. m. jämte rester af en skinnpung och eldstål, omkr. 1100.
- l*) » » » Upl., Björkö graf 1107; l. 0,091 m., svärdaterbart.

¹ Af typen *g—m* i St. H. M. dessutom: Gästr. 10,694: 27 (bär äfven nr 10,483), Ockelbo sn, l. 0,081 m., vikingatiden, jfr. Månadsbl. 1898—99 s. 59, fig. 10 (ena armen möjligen afrostad); Gästr. 12,221: A, Hedesunda sn, l. 0,07 m., f. tills. med brända ben m. m., 1000-talet tidigast (i St. H. M. dessutom ett mycket vackert stål fr. Gästr. af denna typ, tillhörigt Gäfle allm. läroverk, l. omkr. 0,1 m., och i N. M. 7,496 *j* Norge, Telem.); Nke 8,687, Almby sn, l. 0,09 m. (jfr. noten å föregående sida); Upl., Björkö gr. 956, l. 0,072 m., f. tills. med en pung af läder och tyg med flinta, 900-talet senast; Upl., Björkö, brandgr. 62 (jfr. afbildn. Birka I, pl. VII, fig. 68, Hallström); Upl., Björkö: 644, l. 0,07 m.; Blek., Sturkö, f. tills. m. en mängd mynt fr. 900-talet, jfr. afbildn. i Månadsbl. 1890, s. 83 fig. 12—13, af Hildebrand dateradt till början af Ol. Skötkonungs regering; Gotl. 5,239, defekt; Dal. 15,223: 2, Leksand, l. omkr. 0,08 m., def. med nästan bortrostade armar, f. tills. m. ett spetsovalt, se ofvan typ *a*; Ögld 12,428: 5, registrerad som stål, men alldeles förrostadt. — Lyrstål, som bilda öfvergång till något modernare typ, äro: Upl., Björkö brandgr. 63 (se Birka I, grafundersökningar beskrifna af Hallström, Sthlm 1913, Pl. VII, fig. 22), tre tum från stålet hittadt ett stycke bränd flinta; Bl. 9,536: 6, förmodligen graffynd fr. 1000-talet; Jämtl. 13,945 *e*, se Fornvännen 1909, s. 318, boplatz fr. början af medeltiden. — Typ *n* kallar jag brillformig; *o* är troligen ett defekt lyrformigt stål.

regeln funna i grafvar, där de en gång nedlagts hos döda tillsammans med annat gods. Där detta gods eljest är så pass bibehållet, möjliggör det genom sin form och utstyrsel en närmare datering af fyndet. Ofta äro eldstålen hårdt angripna af rost och före-

Fig. 10 *m—o*. Eldstål, funna i svensk jord, tiden 900—1100 e. Kr.

- m*) St. H. M. Söd. 14,737: IX, Barfva sn, l. 0,05 m.; f. tills. med beslag, nitar, benkam, fastrostad flinta och knif m. m. å graffält; jfr Fornv. 1912, s. 210, 1000-talet.
- n*) St. H. M. Upl., Björkö gr. 139; l. 0,065 m.
- o*) » » » Upl., Björkö, svarta jorden; l. 0,07 m.

te defekter, som göra en identifiering ganska svår. Jag har förut, s. 206, talat om svårigheten att slå gnistor mot flinta med mjukt järn. Nyligen verkställd analys af ett vikingatidsstål, fig. 10 *g*, och ett yngre (jordfynd af obestämd ålder) visar, att dessa äro af härdadt, dåligt stål med en kolhalt af resp. 0.51 och 0.55 proc. (Dr Arne). Flinta är ofta anträffad tillsammans med stålen i grafven, fastrostad vid dem eller liggande i deras omedelbara närhet. De i Statens Hist. Museum antecknade stålen belöpa sig till omkring ett 30-tal, härstammande

från olika landskap till och med Jämtland i norr. Från Birka äro ej mindre än 9, bland dem några odaterbara från den s. k. »Svarta jorden».¹

Fig. 11—16 visar en kollektion af nyare stål. Med endast 5 å 6 undantag tillhöra dessa Nordiska Museets rikhaltiga samling, hvilken till undersökningen i dess helhet lämnat det mesta stoffet. Men bidrag hafva erhållits äfven från Skara, Borås, Halmstads och Örebro museer (gm amanuensen dr Lithberg, som dessutom haft vänligheten att lämna mig upplysningar om några typer från Schloss Hallwil i Schweiz), från Hådiksvalls Museum (gm läroverksadjunkten F. Rodenstam), från Arvika Museum (gm föreståndaren A. G. Hedenskog), Statens Hist. Mus., Etnografiska Riksmuseet, m. fl. De flesta af dessa stål härröra från 1800- och 1700-talen, ehuru ju ett och annat är äldre, särskildt vill jag påpeka att n:r 2 i fig. 13

¹ Dateringarna här äro af T. J:son Arne, G. Hallström och S. Lindqvist.

(fr. Nord. M.) troligen är jordfynd, möjligen från vikingatiden, ehuru fynduppgifter saknas. Samlingen kompletteras i många fall af fig. 20 ff.

Årtal finnas undantagsvis på nyare, mera yrkesmässigt fabrice-rade stål.

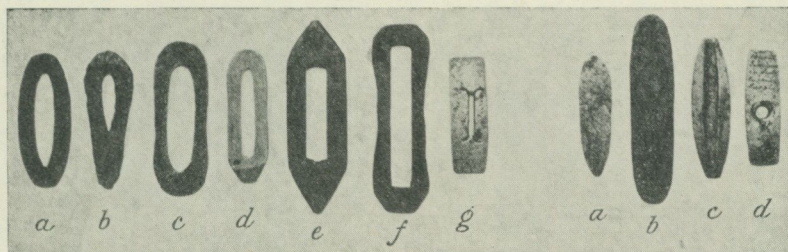

Fig. 11 *a—g*. Eldstål.¹ (Dessa och följande äro från senare tid.) Omkr. $\frac{1}{4}$ af nat. storl.

- a*) N. M. 14,580, Dalarna. — *b*) N. M. 6,217, Vgld.
c) N. M. 100,164, Härj. — *d*) N. M. 21,228, Söd. —
e) N. M. 21,716, Dalarna. — *f*) N. M. 13,389, Dalarna. — *g*) N. M. 106,461, Lapl.

Fig. 12 *a—d*.² Eldstål. Omkr. $\frac{1}{4}$.

- a*) N. M. 23,320, Söd.
b) N. M. 42,554, Västm.
c) N. M. 70,582, Lapl.
d) N. M. 106,462, Lapl.

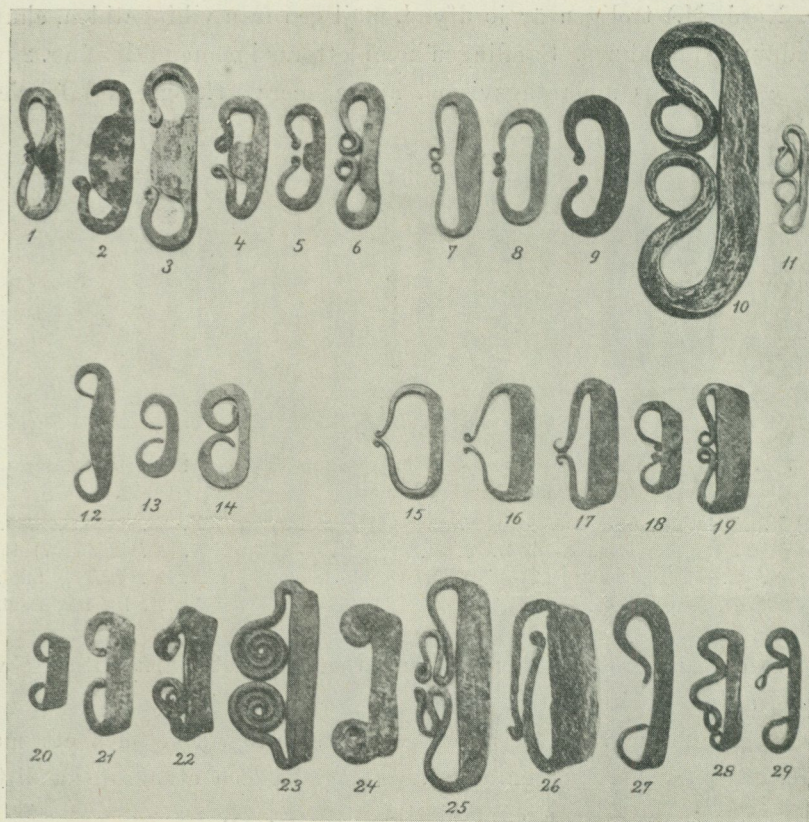
Stundom förete stålen å kanten en mycket stark slitning, visande att de varit i fitigt bruk.

Fig. 17 åter visar en internationell samling, som (med ett enda undantag) är hämtad ur den arkeologiska och etnografiska litteraturen. Denna samling kompletteras af fig. 24.

I detta illustrationsmaterial ha de mest karaktäristiska formerna medtagits. Mellan dem ligger i verkligheten en mängd mellanformer af sinsemellan obetydliga differenser, genom hvilka de olika typserierna bilda liksom sammanhängande kedjor, här och där

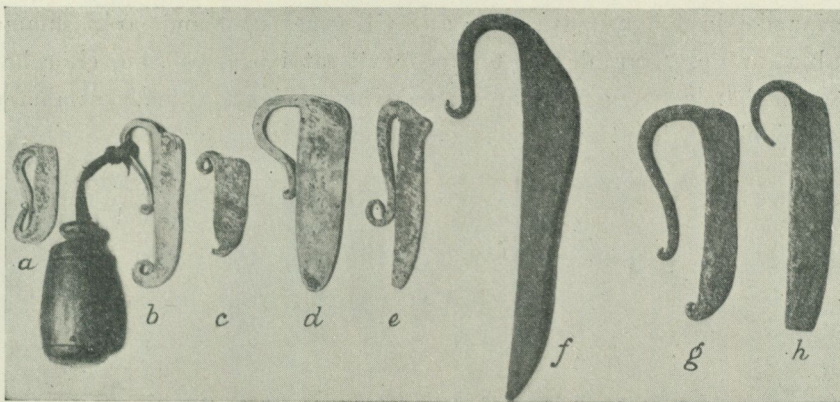
¹ Af typ *a* finnes i Nord. Mus. endast det här afbildade exemplaret. Typen *b* t. v. begränsad till Smål. och Vgld. (4 ex. i N. M., dessutom 1 i Borås Mus., nr 4,441). Jfr fig. 21, *h*. Typerna *c—f* tillhöra mellersta Sverige, området Hall.—Häls. Från N. M. äro 16 ex. kända, från Halmstad Mus. 1 ex. (nr 1,564), Hudiksvalls Mus. 2 ex. (nr 5,015 och 7,291), Arvika Mus. 1 (nr 1,087), St. H. M. 1 (Häls.). Jfr fig. 20 *k, m*. Se äfven N. M. 69,967 *a* och 70,081 fr. norska Lappmarken. Typen *g* tillhör mellersta och norra Sverige. Lappska exemplar äro i regeln gjorda af filstål. N. M. 3 ex., Riksm. 2 ex. Jfr fig. 20 *q*.

² I N. M. utom de här afbildade endast 1 ex. från Dalarna. Ett stort och vackert spetsovalt exemplar finnes i Örebro Mus. nr 512, 2 ex. i Hudiksvalls Mus. nr 772 och 1,325, närmast liknande *c*.

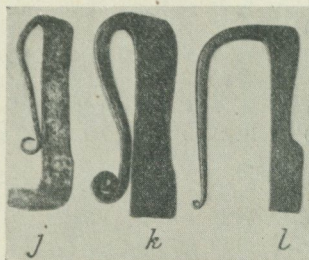
Fig. 13 1—29. Eldstål.¹ Omkr. ¹/₄.

1) N. M. 69,967, norska lappmarken, Karasjok.² — 2) N. M. (saknar nr och fynduppgifter, trol. jordfynd och gammalt). — 3) N. M. 80,110, Ångermanl. — 4) N. M. 86,729, Vrml. — 5) N. M. 88,225, Vrml. — 6) St. H. M. Gotl., 7,960: 40. — 7) N. M. 26,152, Dalarna. — 8) N. M. 70,581, Lapl. — 9) N. M. 95,824, Boh. — 10) N. M. 100,504, Härj. — 11) N. M. 1,612, Lapl. — 12) N. M. 17,356, Dalarna. — 13) N. M. 102,712, Härj. — 14) N. M., Härj. — 15) N. M. 89,631, Skottland. — 16) N. M. 99,449, Häls. — 17) N. M. 64,022, Dalarna. — 18) St. H. M. Söd. 7,871, 184 c. — 19) N. M. 14,578, Dalarna. — 20) Hallwils samling XXIX; R 3, Schweiz.³ — 21) N. M. 73,903, Dalarna. — 22) N. M. 15,772, Dalarna. — 23) N. M. 70,857, Norge (Trondhjem). — 24) St. H. M., Öl. 6,051: 33. (N. M. äfven ett liknande fr. Härj.). — 25) N. M. 103,647, Härj. — 26) St. H. M. Vrml., 10,361. — 27) N. M., saknar fynduppg. Jfr N. M. 47,995, Smål. och St. H. M. Jämtl. 6,085. — 28) N. M. 83,430, Norge (Säterdalen).⁴ Typen har representanter äfven fr. Värmland och Dalarna. — 29) N. M. 98,808, Dalarna.

Not ¹, ², ³ och ⁴ se följande sida.

Fig. 14 a—l. Eldstål.⁵ Omkr. $\frac{1}{4}$.

- a) N. M. 102,612, Härj.
- b) » » 843, Vrmlld (jfr skörtunnor fig. 21).
- c) » » 15,771, Dalarna.
- d) » » 21,116, Smål.
- e) » » 114,199, Söd.
- f) » » 25,905, Vgld.
- g) St. H. M. Boh. 7,678: 124.
- h) N. M. 843, Vrmlld.
- j) » » 40,508, Västn.
- k) » » 54,732, Sthlm.
- l) » » 89,630, England (Oxford shire).⁶

¹ Denna grupp af stål tillhör i stort sedt Norrland samt de västra landskapen af Svealand, Dalarna och Värmland. Af inventerade 53 ex. tillhöra nämligen 47 detta område, men endast 6 det öfriga Sverige, näml. landskapen Öl., Gotl., Smål., Vgld., Bohusl., Närke, hvarterda ett. Bland dem äro medräknade: Skara Mus. nr 543, Borås, Mus. nr 4,440, Örebro Mus. nr 2,056 och 515, 3 från Arvika, 6 från St. H. M., näml. Söd. 7,871, 184 c, Vrmlld 7,943: 3,268; Gotl. 7,960: 40, 7,943: 1912, Öl. 6,051: 33; 1 fr. Riksmus.

² Nästan lika är N. M. 112,774. Ryska lappm. (Hallström).

³ Jfr Proceedings of the Soc. of Antiquaries of Scotland 1905—06, IV, s. 367, Castle of the Isle of Loch Dochart, ett alldeles likadant stål fr. tiden 1583—1631.

⁴ Med typen 28—29 jfr De Sandvigske Saml. s. 64 fig. 118. Representanter för typen finnas äfven fr. Vrmlld och Dalarna. I Arvika Mus. är ett alldeles likt det hos Sandvig.

⁵ Öfvervägande syd- och mellansvensk typ. Utom a, hvilket representerar öfvergångsform från lyrstålen, är bland 41 räknade exemplar endast 1 att anteckna fr. Norrl. (Ångermanl.). Hit höra St. H. M. Gotl. 6,757: 93 och 7,960: 36; Boh. 7,678: 124; Hudiksv. Mus. ett, som likväl härstammar fr. Upl.; Arvika Mus. ett; Örebro Mus. 513; Skara Mus. 198, 200, 548, Vgld; Halmst. Mus. 6,098. Jfr fig. 21 j och 20 a samt De Sandvigske. Saml. anf. s.

⁶ Typen är representerad fr. medeltida graf, se Mittheilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich I, Zürich 1841, som ofvan. Där bestämd som »un objet en fer».

gripande in i hvarandra, men alla till synes utlöpande från samma enkla urtyp. Har denna urtyp förvittrat i jordens rum, eller har den måhända på grund af sin enkelhet undgått uppmärksamheten och ej blifvit identifierad som eldbrikett?

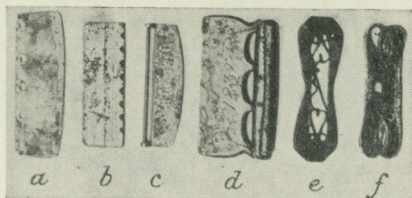

Fig. 15 a—f. Eldstål.¹

- a) N. M. 4,899, Häls.
- b) N. M. 15,802, Dalarna, polerad.
- c) N. M. (saknar nr), Vadstena; å stålets ena sida inetsadt »Andenken.»
- d) N. M. 8,818, Vgld. på ena sidan ingraveradt tvänne växtornament och årtalet 1838, å den andra två liknande ornament och initialerna C. G. D. Själftva eldstålet något spolförmigt, omfattadt af en rännförmig skålla och vridbart på tvänne tappar.
- e) N. M. 54,735, Vgld. försedt med genombrutna ornament; kanterna starkt slitna.
- f) N. M. 22,102, Uppsala; med genombrutna ornament.

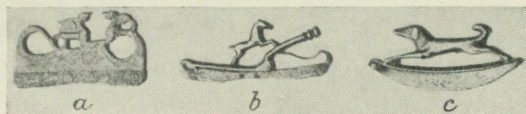

Fig. 16 a—c. Eldstål. Omkr. $\frac{1}{4}$.

- a) N. M. 104,023, Häls., ornament af mässing.
- b) N. M. 59,876, Danmark, ornament af koppar, försedt med fnösktång.²
- c) N. M. 42,832, Danmark, ornament af mässing.³

¹ a, b, d hafva ursprungligen varit fastsydda vid eldpungar och äro för ändamålet vid ena kanten försedda med hål att sticka nålen igenom; c, som också varit fäst vid en pung, är efter ena kanten försedt med en bygel att sy skinnet omkring; af dylika för fästande vid eldpungens kant afsedda stål eller af pungar med fastsydda stål finnas i N. M. och Hudiksv. Mus. omkr. ett 40-tal (och i Etnogr. Mus. ett lappskt ex.), härstammande från hela landet undantagandes Skåne och de nordligaste trakterna äfvensom ölandskapen. Hvad särskildt d-typen beträffar, så är att märka, att det spolförmiga stålet är omväxlande slätt och räffladt och att det i enstaka fall är fästadt midt på pungen under locket i st. f. vid dess nedre kant, jfr fig. 20 j. Typen e, f är sporadiskt känd från de mellersta och södra landskapen. Ofta importeradt högreståndsgods.

² Ett stål af helt annan typ med fnösktång, också från Danm., är N. M. 63,673.

³ I Zeitschr. f. Österr. Volkskunde, ärg. 1897 s. 362. fig. 138—139 afbildas ett liknande och ett annat med ett springande lejon. Typen kallas där »karaktäristisk.»

Det torde finnas grundade skäl att antaga, att den äldsta stål-briketten i fråga om formen nära anslöt sig till föregångaren, den nämnda flintbriketten från sten- och bronsåldern, hvilken i stort sedt var af långsträckt till spetsigt oval form. Ett är säkert att ur denna enkla typ låta sig de öfriga lätt deduceras. Jag äger i fråga om det åsyftade spetsovala skifstålet visserligen intet arkeologiskt belägg, men typen är känd från senare tid såsom han här presenterar sig i fig. 12 *a*.

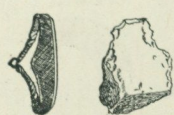
Vid slagning med flintbriketten slog man, som sagdt, med spetsen. Detta var förhållandet äfven med järn- eller stål-briketten mot de nämnda eldstenarna från vår tideräknings början.

Med stål mot hård flinta vanns resultatet likväl lättare och mera ekonomiskt genom att bringa brikettens långsida i häftig kontakt med flintan, så att den liksom gled eller strök efter denna. Detta att man öfvergick till att slå med långsidan torde ha verkat revolutionerande på stålets formgifning. Nu blefvo brikettens spetsiga ändar öfverflödiga och kunde bortfalla på det sättet, att stålet fick en mera afrundad eller tvärhuggen form. Briketten behöfde ej heller längre samma stadga, och därför kunde den till prydnad eller rent af till besparing af metall genombrytas såsom i fig. 10 *a—b*, 11, 17 *a—e*.

Den hela och den genombrutna ovaltypen har sedan genomgått hvarandra motsvarande metamorfoser, fig. 11 och 12 (fig. 12 *d* är att betrakta som icke genombrutet; det runda hålet är troligen afsedt till fäste för en snodd).

Å andra sidan kunde med bibehållande af brikettens spetsar dessa behandlas så, att man till omväxling fick fram nya former. Genom en lindrig böjning af spetsarna uppstod eller vanns, måhända riktigare uttryckt, anslutning till det symboliska *luna*-motivet,¹ skärformen, representerad t. ex. i *f* och *g* fig. 17, som äro antika stål från Tyskland, och i *d* och *e* fig. 24, från batackerna på Java,

¹ *Luna* (lat. egentl. måne, månskära) eller *lunula*, ett symboliskt föremål i form af en halfmåne, hvilket af senatorerna i Rom bars som skosmycke, af kvinnorna som halssmycke, af barnen som amulett och leksak uppfästadt (jämte andra föremål, föreställande bilar, sablar m. m.) vid en ring eller ett band *crepundia*, som hängde från ena skuldran snedt öfver kroppen.

p

q

r

s

Fig. 17 p—s. Eldstål.

Komparativ samling.

p) Japan.¹⁴q) Tyskland, Reichenhall.¹⁵r) Ungarn, Czikó.¹⁶s) Tyskland, Reichenhall.¹⁷

¹ Efter Joseph Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905, II, s. 461. — På grund af sin likhet med de nordiska ovala stålen här medtaget, ehuru förf. (med frågetecken) uppger det vara ett »Beschlagstück aus Eisen vielleicht von einer Schwerthülse herstammend». Hos Hampel f. ö. intet exemplar af denna typ, hvarför ett misstag kunde anses förklarligt. Graffynd. Jfr här ofvan fig. 10 a och 11 a.

² Mitteil. der Anthropol. Gesellschaft in Wien 1904, s. 170. Funnet vid en grundgräfnings, jfr not 13 här nedan.

³ Zeitschr. f. Österr. Volkskunde 1897, s. 362. Jfr ofvan fig. 11 b och N. M. 65,516 (Norge, Telemarken).

⁴ L. Lindenschmit, *Handbuch der deutschen Alterthumskunde*, Braunschweig 1880 —89, I, s. 462. Jfr De Sandv. saml. anf. s., Norge, och fig. 10 d här ofvan.

⁵ Jahrb. des Ver. von Alterthumsfreunden im Rheinlande, Bonn 1892, H. LXXXXII, Taf. VIII. Talrika stål af denna typ funna i frankiska grafvar, Meckenheim. Deras vanl. storl. 0,11—0,13 m. Jfr De Sandv. Saml. anf. s.

⁶ Hampel, anf. a., III. Taf. 371.

⁷ Hampel III, Taf. 210. Jfr samme, Taf. 201, Lindenschmit I, s. 462, och fig. 10 e, här ofvan.

⁸ Hampel III, Taf. 204. Jfr ofvan fig. 10 n.

⁹ Hampel II, s. 92. Jfr samme II s. 256 och III Taf. 424 och 144; Bonner Jahrb. 1888, LXXXVI, Taf. XIII (Andernach), likadant stål; Swiatowit, *Rocznik Poświęcony Archeologii etc.* Tome II, Varsovie 1900, Tabl. II, fig. 3; jfr äfven Hallwilska saml. LIRR, Schweiz (detta mycket mera öppet). Öppet, men något utrulladt är det hos Arne, *D'Études orientales* s. 49.

¹⁰ Hampel III, Taf. 180. Jfr särskildt fig. 10, j, k, här ofvan samt Hampel, Taf. 434. Beträffande typ l—o, se De Sandv. saml. s. 64, Alfr. Hackman, *Die ältere Eisenzeit in Finland* I, s. 240, fig. 167, och J. Mestorf, *Vorgeschichtliche Alterthümer aus Schleswig-Holstein*, Hamburg 1885, Taf. LIX, fig. 732.

¹¹ Hampel III Taf. 377. Speciellt denna form ofta förekommande i Ungarn, se samme Taf. 376, 378, 380, 423, 434. Jfr ofvan fig. 10 l, m.

¹² Carl Lumholtz, *Bland Mexikos indianer*, Stockholm 1904, II, s. 193 o. 196, mycket likt Björkö 644, St. H. M.

¹³ Funnet som b här ofvan. Ungefär likadana äro afbildade hos Rygh, *Norske Oldsager*, Christiania 1885, fig 426, samt Gabriel Gustafsson, *Norges Oldtid*, 1906, fig. 483.

¹⁴ Hough, anf. arb. s. 585, fig. 60. Jfr vridningen hos 10 d.

¹⁵ Lindenschmit I s. 462. Jfr vissa svenska »amuletter», järnringar och bronshängen fr. vikingatiden, fig. 18 e.

¹⁶ Hampel III, Taf. 226. Jfr samme I s. 113, II s. 461, De Sandv. Saml. anf. s. och fig. 13, 12—14 och 10 n här ofvan.

¹⁷ Lindenschmit I, s. 462. Jfr äfven fig. 13, 27.

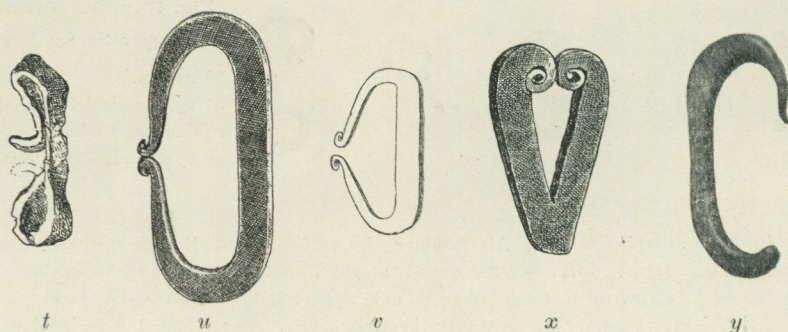

Fig. 17 t—y. Eldstål. Komparativ samling.

t) Ungarn, Győr.¹v) Nordkaskasien.³u) Nordamerika, Kansas och Nebraska,
Ottoe indianerna.²x) Mexiko, Guadalajara indianerna.⁴y) Ceylon.⁵

Fig. 17 z—ö. Eldstål. Komparativ samling.

z) Nordamerika Arkansas, Cheyenne indianerna.⁶ Jfr grepstålen.

ä) Norge, Telemarken, N. M. 26,728.

ä) Japan, Ainos.⁷ö) Birma.⁸¹ Hampel II s. 838. Jfr närmast fig. 13, 11 ofvan.² Hough, anf. a., s. 580. Jfr samme s. 583 och Hampel III, Taf. 451.³ Verhandl. der Berliner Ges. f. Anthropologie, Ethnologie u. Urgeschichte, 1890, s. (432). Jfr ofvan fig. 13, 15 ff.⁴ Hough, anf. a., s. 583. Jfr nedan fig. 20 p.⁵ Seligmann, The Veddas, Cambridge 1911, pl. XXIII. Jfr grepstålen fig. 14 och 20 d.⁶ Hough, anf. a., s. 581. Jfr grepstålen fig. 14 här ofvan. Liknar dock mest N. M. 86,782.⁷ Hough, anf. a., pl. LXXXI. Stympad lunaform.⁸ British Museum, Handbook, Oxford 1910, s. 15. Jfr pungstål fig 15 a och Etnogr. riksmus. 13. I. 92, Lapl.

där typen bibehållit sig till senare tid. Från Sverige är den representerad i det visserligen ornerade stål från vikingatiden, hvars bild vi se i fig. 10 *d*.

På detta stadium kunde de förlängda spetsarna mer och mer rullas inåt, fig. 17 *h—j* samt fig. 10 *e*. Den sålunda uppkomna snäckformen går alltså igen bland modernare stål, fig. 13, 22—24. I fig. 17 *r*, 10 *n* och 13, 12—14 se vi en nästan brillformig variant af samma, med både äldre och yngre representanter.

Stundom riktades de inåtböjda skänklarna med spetsarna mot hvarandra, fig. 17 *k* och 10 *f*, och i fig. 17 *q* hafva skänklarna helt hopsvetsats till en slutet ring. Emellertid kan utseendet hos dessa stål stundom bero på en genom snäckornas bortrostning uppkommen defekt.

Rullas de mot hvarandra böjda skänklarnas spetsar i stället utåt, så uppkommer »lyrformen», det prydligaste och populäraste af alla stål, fig. 10 *g* ff, 13, 1 ff, 17 *l* ff.

Ej sällan förekomma äldre stål af den form, som fig. 10 *o* visar. Snedheten hos dem torde stundom hafva uppstått genom förrostning. På grund af rosten kan man ej här riktigt bestämma stålets ursprungliga mittpunkt. Ett annat exemplar, likt detta, är St. H. M. Gotl. 5,239, tydligen afbrutet, och Gästr. 10,483, jfr liknande afrostade lyrstål hos Hampel.¹

På äldre stål finner man vid midten en utvidgning, en till formen visserligen olika fasonerad rest af ovalen, afsedd till gripfäste. I och med det att skänklarna böjdes ihop, hvarigenom man erhöi ett bättre grepp, förlorade denna snibb emellertid sin praktiska betydelse, den krympte och kvarstod som ett rudiment eller utjämnades, så att stålets innersida blef rak, fig 13, 1 ff. Förändringen i fråga märkes redan å ett par af våra vikingatidsstål, se härom i noten sid. 209, samt å ett gammalt stål från Ungarn, fig. 17 *t*.

Å andra sidan har den klassiska lyrtypen eller dess närmaste afarter bibehållit sig i enstaka fall till senare tid, hvarpå vi se exempel i 13, 1, troligen ett 1800-tals stål, och ett annat liknande, N. M. 112,774, båda från lappmarken, vidare i 17 *n* och *p* från Mexiko och Japan.

¹ T. ex. Taf. 434 och 378.

En egendomlig variation är det hjärtformiga stålet i fig. 20 *p*, hvars yttre kontur motsvarar den hjärtformiga genombrytningen hos de nu nämnda stålen. Nord. Museet äger så vidt bekant endast detta exemplar, och man öfverraskas af att finna det representeradt bland guadalajara-indianerna i Mexiko, fig. 17 *x*.

Ett relativt modernt drag hos lyrstålet är den rektangulering af själfva kroppen eller slagstycket som synes i fig. 13, 15 ff.¹ Här löpa ytter- och innersidorna parallela mot hvarandra utemot hörnen. Hos denna variant återfinna vi samma variationer med skänklarnas ut- och inrullning eller raka riktande mot hvarandra som hos de förut nämnda lyrformiga stålen.² Ovanliga former äro fig. 13, 25—26.

I fig. 13, 27—29 och 20 *c*³ har lyrstålet antagit en assymetrisk form, och exempel på fortskridande assymetrisering se vi i fig. 14, 20 *a*, *d* och 21 *j*. Assymetrin hos fig. 17 *s* kan måhända bero på en defekt. Hos fig. 17 *z* tyckes man ha att göra med en direkt stympning af luna-typen, fig. 24 *e*, och de sista i serien fig. 14 likna halfva stål af den mera utvecklade lyrtypen. Till jämförelse har allra sist i serien medtagits en karaktäristisk engelsk »flourish».

Hos flera af dessa bildar den svängda armen liksom ett rymligt handtag, som vid slagningen hålles såsom i fig. 26. Stål af den form, som förekommer i fig. 14, brukar jag därför kalla »grepstål».

I fig. 15 *a—d* visas några stål, som burits fästade vid en pung men löstagits därifrån, och i fig. 20 *e—j* några andra af samma form, som sitta kvar vid pungen. Äfven i andra länder har det varit brukligt att stundom bära stålet monteradt vid en pung, fig. 24 *a—c*.

Fig. 15 *e—f* äro genombrutna stål, möjligen gesällarbete af utändskt ursprung. Idén att pryda stålet med genombrutna ornament är emellertid, som vi förut sett, mycket gammal, fig. 10 *b—c* och 17 *b*.

Fig. 16. Stål med djurornament. Helt olika äro här det svenska *a* med ornament, som föreställer gripär, och de båda danska, *b—c*.

¹ Jfr Hallwil XVI F 5 (Schweiz), som har dragning åt denna typ och mycket liknar det i fig. 13, 18. Ur ett 1400-tals lager (Lithberg).

² Härpå ett exempel i N. M. 125,486 *a*, ej afbildadt här.

³ Denna typ är representerad från Vrmld och Dalarna.

Någon gång sitter stålet monteradt vid en fnöskdosa af metall, antingen som en förhöjd valk eller ring rundt kanten, eller som en roterande spole i en bygel vid långsidan, fig. 22.

Såsom en speciellt nordisk utvecklingsform af den orientaliska grundtypen är jag böjd att betrakta de eldstål med slingor, hvarpå jag visat exempel i fig. 10 *b—c*, fig. 17 *ä*, och 13, 28—29, i senare tid anträffade blott i Norge och därtill stötande svenska gränstrakter, samt de med snäckformigt inrullade armar, som visas i fig. 13, 22—24. De sydsvenska grepstålen förete i jämförelse med besläktade utländska former också vissa karaktäristiska kännetecken.

Fig. 18. En frappant likhet med äldre stål af lyrformen förete vissa svenska hängsmycken från vikingatiden, hvilka jag här endast i förbigående omnämner, då de icke falla inom ramen för denna utredning. Se särskildt *a* och *b*. De uppträda ofta i sällskap med andra hängprydnader såsom ringar, torshammare och skäror på en gemensam större ring. Oftast består likheten visserligen endast i den snibblika utvidgningen och den hjärt- eller njurformiga genom-brytningen, *c*, *e*. I *d* är det genombrutna partiet prydt med ett »djur, som biter sig i svansen», i andra exemplar åter med ett par fåglar, som vända sig mot hvarandra,¹ jfr vissa med fåglar krönte hjärtformiga allmogesmycken från senare tid.

Lumholtz² berättar, att eldstålets form har af huicholerna i Mexiko blifvit utvecklade till intressanta stiliserade textilmönster. »Indianerna», säger han, »som hålla eldstålet i ära på grund af dess förbindelse med eldguden, hafva till och med åstadkommit mönster, som äro vackrare än förebilden.»

De nämnda små vikingatidssmyckenas likhet med eldstålen förefaller att ej vara tillfällig. Tvärtom, de torde hafva företrädit eller symboliserat de egentliga stålen och burits som amuletter till skydd mot onda makter. Jfr ofvan s. 215, noten.

¹ Månadsbl. 1903—05, s. 144 fig. 184, och Fornv. 1911, s. 38 fig. 172. — Som belysande eldstålsformiga hängsmycken från vikingatiden har jag i Stat. Hist. Mus. antecknat ytterligare: Upl. 12,476: A: 1 och 14,554: 3; Västn. 8,310; Söd. 8,886; Smål. 6,746, *a*, 13; Öl. 4,803, 130 och 4,326; Nke: 10,243: XV; Birka 1,062 och 1,099; Gotl. 2,802.

² Anf. arb. II, s. 191, jfr där figuren å s. 193.

Talrika uppgifter om eldstålels och den med dem frambragta eldens framstående profylaktiska egenskaper finnas, och jag afslutar min afvikelse från ämnet med att anföra några sådana.

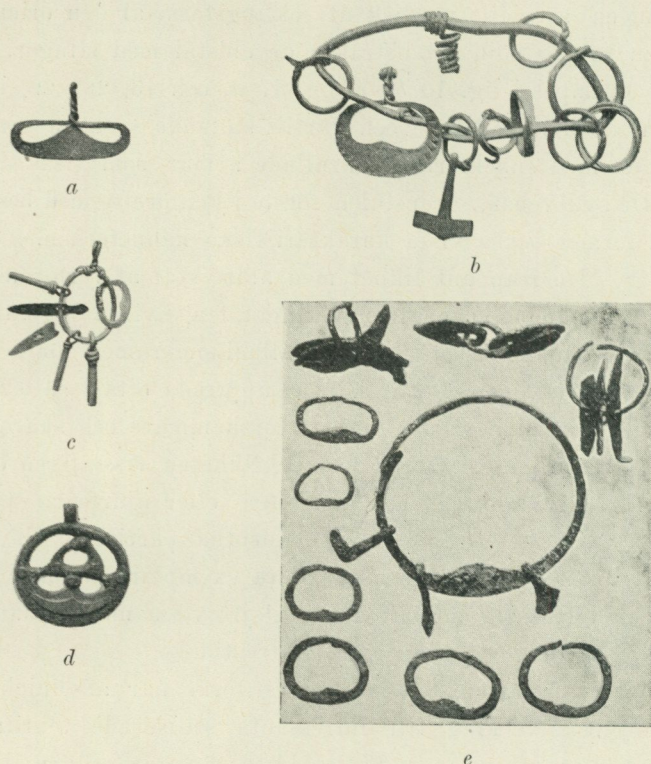

Fig. 18 a—e. Hängsmycken af eldstålsform.

- a) St. H. M., Sk. 14,452, Glemminge sn.¹
- b) » » » Öl. 7,589: 3, Ölands alunbruk, silfver.
- c) » » » Öl. 129, silfver.
- d) » » » Upl. 10,035: III, Tuna, förgylld brons, omkr. 800-talet.
- e) » » » Upl. 6,263: 25, Husby, Skederyd sn, järn.²

Ingen vågade gå öfver ett vattendrag utan att bära eldstålet på sig, eljes drabbades han af någon sjukdom. — Innan mjölk afläts till någon granne, flintades däröfver gnistor, äfven öfver vatten, som bars in efter solens nedgång (Dalsl., meddel. af folkskolläraren A. Godén, Färgelanda). — Öfver fisketross slogs gnistor med stål (Lång-

¹ Se Fornv. 1911, s. 258.

² Jfr Dybeck, Runa 1865 s. 56 och Fornv. 1911 s. 285—86.

löt, Öl., pastor Y. Frisell). — »Vida illen» (ett utslag) botades genom eldslagning (T. Segerstedt, N. M:s ark.).¹ — Hos lapparne har det varit sed att föräldrar bekräftat sina barns äktenskap genom att flinta eld öfver dem (Olaus Magnus, anf. st., se här nedan fig. 32).²

Slutligen är det ett ordspråk som säger: »Eld och stål ä bot för allt».

Stålen äro till sina eldegenskaper mycket olika, i det att somliga vid slagningen mot flintan afge gnistor mycket motvilligt, somliga däremot gnistor i mängd redan vid lindriga slag. Bäst äro de af yngre datum, yrkesmässigt tillverkade, särskildt de af filstål. »Stålets godhet», säger Zincken,³ »består däri att det är alldeles lagom härdat, ej för mjukt och ej för hårdt, om det skall stå sig och ge bra eld». Från Ba-Mbala i Kongo berättas, att eldstålet där förfärdigas under en viss ceremoni, som hålles omsorgsfullt hemlig. Det insvepes i vissa örter, upphettas till en hög temperatur och kastas i kallt vatten.⁴

*Flinta.*⁵

De vid slagningen använda flintorna äro oregelbundna skärfvor och bitar af olika storlek, fig. 19, jfr äfven fig. 20 *d, e, f, h, j* m. fl. samt 17 *p*. Undantag göra de såsom eldslagningsflintor stundom använda bössflintorna, fig. 19 *f, g*. Den för ändamålet vanligaste arten i Sverige är den djupt mörka till svarta, feta och glänsande skrifkritflintan från södra östersjöområdet, samt den mer eller mindre gråaktiga, i ytan torra och matta Danien-flintan eller obestämbara blandarter, som visa bådas kännetecken; i enstaka fall förekommer vittrad Kristianstads-flinta, oftare bössflintor af svart till gulbrunt genomskinligt material (troligen franskt). Efter handelsvägarna har den skånska flintan förts uppåt landet till de af-

¹ Enl. Kuhn, Märkische Sagen, Berlin 1843, s. 377, fördrefs rosen med tre gnistor från eldstål.

² Jfr. Sv. Fosterlandsboken för 1862, Sthlm 1861, s. 8. Om eldstålets betydelse i kärleksmagin se äfven Ploss-Bartels, Das Weib, 7:de uppl., Leipzig 1902, I, s. 572.

³ Oeconomisches Lexikon.

⁴ Journal of the R. Antrop. Inst. of Great Britain and Ireland, 1905, s. 406.

⁵ Statsgeologen dr K. Grönwall har lämnat mig värdefulla upplysningar om de svenska flintorna.

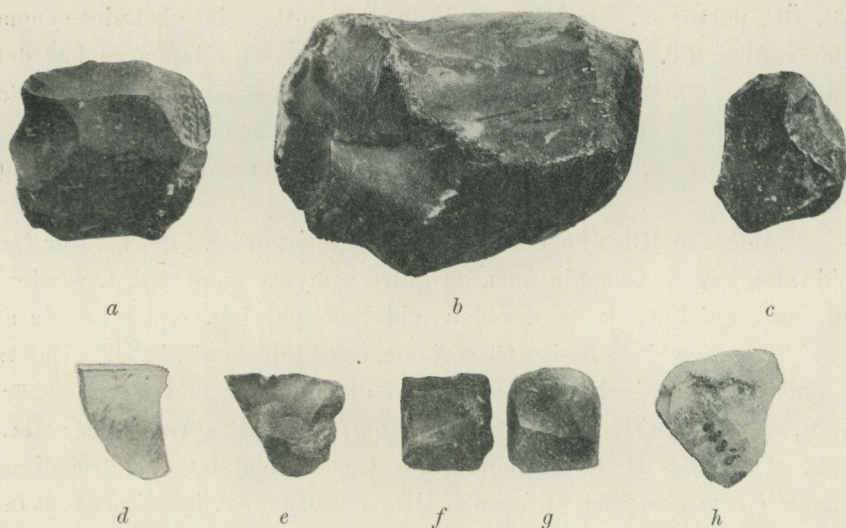

Fig. 19 a—h. Eldslagningsflintor. Omkr. $1/2$.

- a) N. M. 26,052 c, Smål., svart skrifkritflinta fr. södra östersjöområdet.
- b) N. M. 17,943, Dalarna; samma art som a.
- c) N. M. 41,600, Boh.; vittrad Kristianstadsflinta.
- d) N. M. 75,346, Stockholm, grå Danien-flinta, möjligen af en slipad stenyx.
- e) N. M. 85,684, c, Sthlm; danien-artad, men något obestämd.
- f) N. M. 85,684, Sthlm; troligen skrifkritflinta fr. södra östersjöområdet, svartbrun. Ursprungligen bössflinta.
- g) N. M. 13,119, Dalarna; af trol. franskt flintmaterial, gulbrun, bössflinta.
- h) N. M. 9,882, Härj., ren kvarts.

lägsnaste trakter.¹ I de sydvästra landskapen förekommer äfven flinta, om ock sparsamt, t. ex. i Västergötland.² I nödfall ersattes flintan med kvarts, och mot ett väl stämdt stål fungerade denna tillfredsställande. Enligt Zincken äro de svarta och bruna genomskinliga arterna de bästa; Jonas Stolt upplyser om att flintan borde vara »nog skarp».³

¹ I Linnés Skånska resa, sid. 205, omtalas flinta: »Flintor slogos och såldes af Olof Fälle, den wi sökte förgäfwes, emedan han nyligen hade flyttat bårt; de swarta flintorne, som allmänt här finnas, gifwa wäl den starkaste eld, men äro något spröda, at de icke så länge uthärda, eljest kunna de sättas för de Franska. De gråaktige och beständige flintor finnas här i Skåne endast wid hafsstranden, som til utseende, eld och beständighet mycket likna de Franske.» — Se vidare B. Schnittger i Ant. Tidskr. XIX: 1.

² Linnés Västgötaresa, s. 21, »Limstensvallen... rödjord med svarta flintor».

³ Anf. arb., sid. 28.

I svenska vikingatidsgrafvar äro många eldslagningsflintor hittade, stundom fastrostade vid de stål, hvarmed de blifvit nedlagda i grafven. Hampel meddelar afbildningar af flintor, funna tillsammans med stål i ungerska grafvar.

Elddonskäril.

Stålet, flintan och fnösket — om dess beredning skall jag tala längre fram — utgjorde det egentliga elddonet. Till elddonets förvaring användes kärl af olika material, form och storlek allt efter som de skulle bäras eller förvaras stående. Åtminstone för fnösket, som måste vara torrt, hade man ett förvaringsrum. Elddonets plats var i regeln någon varmt belägen afsats eller nisch å spismuren.

På eldstål från vikingatiden sitta stundom fastrostade rester af tyg och skinn, säkerligen efter elddonspungar. Å t. ex. ett 1000-tals stål från Dalarna, St. H. M. 15,223: 2, finnas rester af groft tyg och en flintbit; tillsammans med ett stål från Björkö, gr. 956, 900-talet, fanns en pung af läder och tyg med flinta, äfven med nr 15,052, Härjedalen, rester af en skinnpung.

Hampel berättar¹ att man i en graf vid Bezdéd i Ungern funnit en pung med en flinta fastrostad å inre sidan af locket.

Eldpungar. Korteligen *elddon* (Bl. och Smål., Hall., Vgld, Ögld, Boh., Upl., Väst., Nke, Härj.). *Elddonspungar* (Nke). *Ellförpung* eller *elltypung* (södra Finnskoga och norra Ny, Vrmld); *fnöskpung* (Gagnef, Dal.); *jaldfespung* och *jelförspung* (Orsa, Dal.); *eldförsdon* (Leksand och Malung, Dal.); *flintdon* (Gästr.); *ellförmaske* (Ytterhogdal, Häls.); *ellförspung* (Tännäs och Linsäll, Härj.); *skörpung* flerstädes; *flintpung* (Hede sn, Härj.); *eldpung* (Ångerm.). *Tulus kukkaro*, Karelen, Antrea sn.

I fig. 20 visas en samling eldpungar af tyg och skinn, med omväxlande lösa och fastsittande stål, de flesta utan konst tillverkade. Somliga knäppas med en knapp af skinn eller metall, somliga rullas och fästas ihop med en snodd med eller utan bennål i spetsen. Några äro försedda med små svafvelkoppar vid en kort rem, somliga hafva ett rum, andra åter två, till och med flera.

¹ Anf. arb. I, s. 113.

De finska pungarne äro lika våra svenska. Tschuktschernerna använda skinnpung hängd om halsen.¹ Angaytés i Brasilien förfärdiga fnöskpungar, tillhörande deras drilleddon, af halsskinnet af

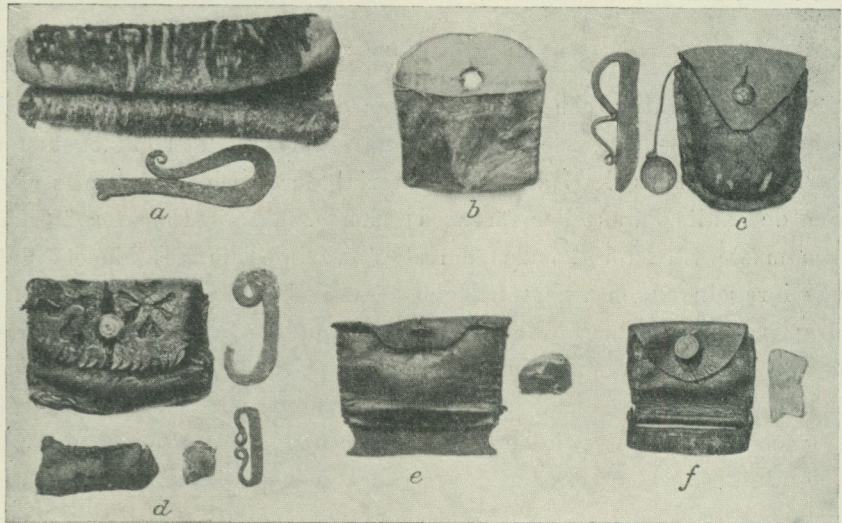

Fig. 20, *a—f*. Eldtygspungar (fnöskpungar).² $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Pungarna hafva, där ej särskildt angifves, 1 rum.

- a*) N. M. 21,716, Dalarna. Af sälskinn med lock, rullad.³
- b*) N. M. 73,997, Dalarna, af bockkillingscrotum.⁴
- c*) N. M. 41,067, Vrmlld, af skinn, två rum, med stål och vidhängande svafvelkopp, knäppes med en metallknapp.
- d*) N. M. 103,686, Härj., af skinn, locket med genombrutna ornament, lapparbete; å baksidan två hållor för pungens fastsättande vid lifremmen, knappknäppe. Två stål, fnöske och flinta höra hit.
- e*) N. M. 37,966, Upl., röd saffian, knäppes med en läderknapp; vid nedre kanten ett fastsydt stål; en flintbit medföljer.
- f*) N. M. 107,798, Boh., af skinn med blyknapp; vid nedre kanten ett stål, vridbart kring en axel; flinta medföljer.

¹ A. E. Nordenskiöld, Vegas färd kring Asien och Europa, Stockholm 1880, II s. 124.

² De hemgjorda allmogepungarna tillhöra i stort sedt norra och mellersta Sverige (t. o. m. Vrmlld). I landskapen söder därom användas merendels yrkesmässigt tillverkade pungar med fastsydt stål. Från Vbten finnas eldtygspungar, »ellförspong», med 4 till 5 rum, anordnade trappstegsvis å det uppåt afsmalnande locket; se N. M. 124,064 och 124,144, hvilka äro försedda med linskäktformiga knappstickor af ben i änden af snodden.

³ En liknande i N. M. fr. Smål. är nr 16,101.

⁴ Jfr. N. M. 73,894, Dalarna.

randu (amerikansk struts),¹ eskimåerna vid Holsteinberg af sälskinn,² jfr fig. 20 *a* häröfvan, eskimåerna vid Mackenzie River af renskinn,³ Cheyenne-indianerna i Arkansas och comancherna i Texas pryda sina pungar med uppsplitsade fransar, och japanerna begagna stundom en tygpung med en snodd, som rullas om några gånger, äfven pungar väfda af vass eller t. o. m. af fiskskinn.⁴ I Tibet användas rikt utsmyckade pungar.⁵

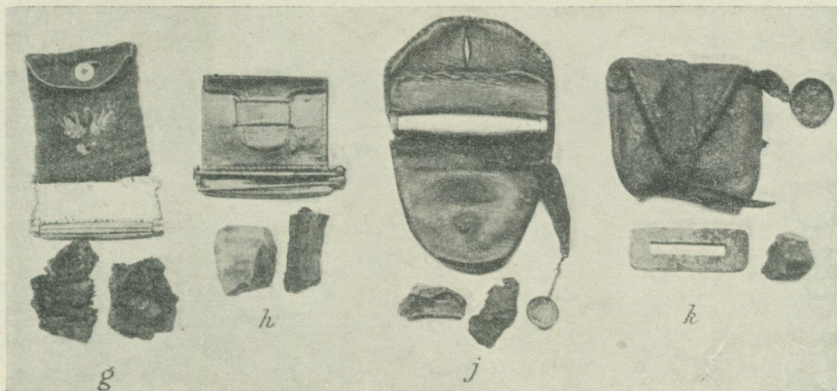

Fig. 20, *g*—*k*. Eldtygpungar (fnöskpungar). $\frac{1}{4}$ nat. storl.

Pungarna hafva, där ej särskildt angifves, 1 rum.

- g*) N. M. 6,447, Upl., af tyg med broderi, föreställande simmande svanar, perlemor-knapp; vid kanten ett vridbart, spolformigt räffladt stål; fnöske medföljer.⁶
- h*) N. M. 37,269, Bl., af skinn fodradt med grönt tyg och papper; stålet, fäst vid nedre kanten, bygelformigt och försedt med pipräsare; med fnöske och en böss-flinta.⁷
- j*) N. M. 99,453, Håls., af skinn, m. vidhängande svafvelkopp af mässing; stålet spolformigt, vridbart vid en bygel, som är fastsydd i locket, m. fnöske och flinta.
- k*) N. M. 9,881, Vrmlid, sämskskinn, fodradt med tyg; med svafvelkopp af drifven koppar; löst stål och flinta.

¹ Hough, s. 550.

² Hough, s. 560.

³ Hough, s. 574.

⁴ Hough, s. 583 ff.

⁵ Hough, s. 582.

⁶ Säges vara hemfördt från Tyskland af en soldat, då han återvände fr. 1813 års krig.

⁷ Trol. import.

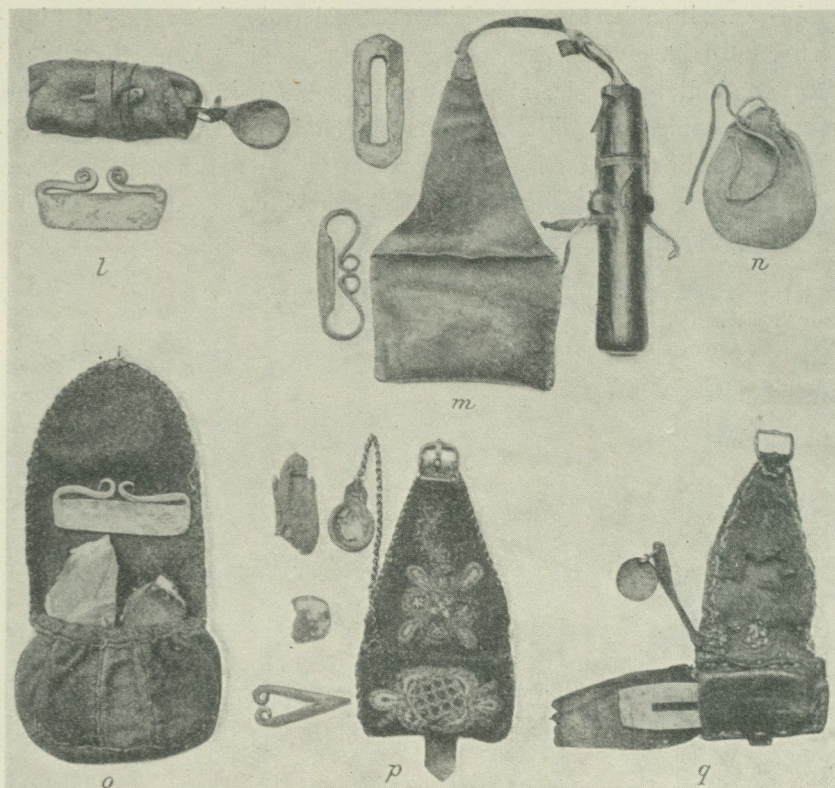
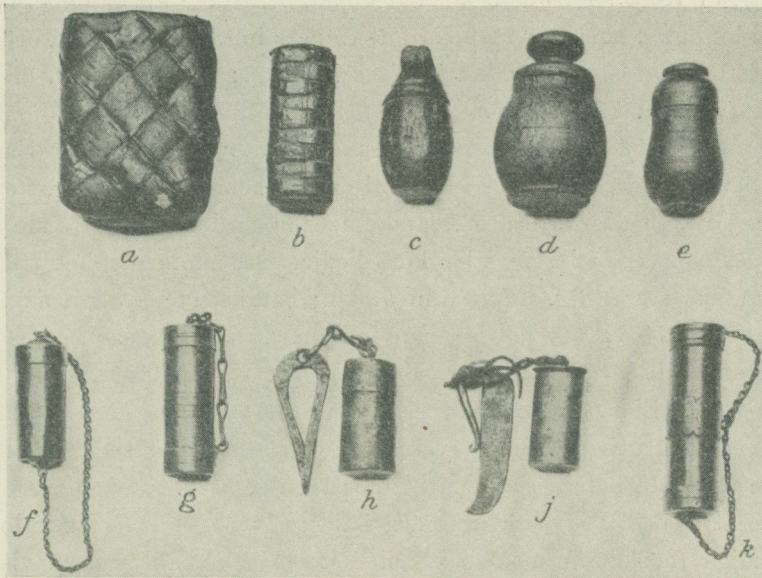

Fig. 20, l-q. Eldtygspungar (forts.).

- l) N. M. 54,622, Dalarna, af skinn. Vid lockets spets är fästad en rem med en knäppsticka af trä i änden. Med svafvelkopp af björk och ett löst stål.
- m) N. M. 30,579, Dalarna, af skinn, med vidfäst skör eller fnösktunna,¹ svarfvad och skinnklädd; dess lock löst löpande efter ett par remmar i valkar med hål å tunnans sidor. Innehåller flinta och två stål. Tunnan innehåller svafveltrådsstumpar.
- n) N. M. 13,118, Dalarna, sämskskinn, med dragsnodd.²
- o) N. M. 83,332, Jämtl., af blått tyg med röda isättningar, stänges med hake och hyska. Innehåller stål och flintor.
- p) N. M. 124,852, Härj., broderadt tyg, stänges efter hoprullningen med en sölja. Har ett inre rum för flinta och fnöske och ett yttre för stålet, hvilket inskjutes såsom fotografien visar. Med svafvelkopp af metall vid en mässingskedja.
- q) N. M. 13,129, Dalarna, af skinn, locket fodrat med blått ursprungligen broderadt tyg, Samma typ som föreg. med den skillnaden, att stålfacket har ett särskildt lock, hvilket stänges före hoprullningen. Svafvelkopp af drifven koppar fäst vid en skinnrem med ett stål.

¹ Ursprungl. krutpatron. — ² Kalladt »tobakspung».

Fig. 21 a—k. Elffarsskruckar och skörtunnor.¹

- a) N. M. 99,449, »elffarsskruck», Häls., flätad af näfver, inneh. stål och fnöske. Locket borta.²
- b) N. M. 103,123, Härj., anv. äfven för förvaring af svafvelstickor, af näfver; lock och botten af trä.
- c) N. M. 74,789, Vgld, *skörtunna*, af alrot, täljd, försedd med träpropp.
- d) N. M. 16,214, Bl., af masur, svarfvad, försedd med propplock. Innehåller fnöske (trämjöl).
- e) N. M. 6,217, Vgld, svarfvad björk, urholkad lock.
- f) N. M. 9,894, Sk., helt af mässing, höj- och sänkbar hylsformig botten, hvilken står i förbindelse med locket genom en kedja.
- g) N. M. 32,153, Sk., skörtunna af mässing med ringornament, locket fäst vid tunnans utsida med en kedja. Den lösa botten höjes med tillhjälp af fingret.
- h) N. M. 101,894, Smäl., af järn, locket fritt, vid detta en kedja med stål. Botten fast.
- j) N. M. 93,056, Vgld, af järn, inrättad som föreg., men i stället för kedja här en rem.
- k) N. M. 34,173, »Fyrteøj» Danm., af koppar, midtband och lock af mässing. Löst lock, i hvarje ända fäst med kedja. I midten en fast botten, så att tunnan innehåller två rum.

¹ Skörtunnorna tillhöra i stort sedt Götaland; endast ett par exemplar i N. M. äro från Svealand, nämligen ett af horn fr. Vrmlnd och ett af metall fr. Västmn. De ornerade skånska exemplaren tyda på danskt inflytande. Ofta högreståndssaker.

² Finsk typ. Förekommer i mellersta Sverige, där finnar bo.

Från Köla sn i Jösse hd, Värmland, berättas,¹ att elddonet bars i en skinnpung, som var fäst vid förskinnets innersida uppe på bröstet.

Ett annat slag af eldkärl visas i fig. 21: *ellfarsskruckar* (Härj.) af näfver samt *skörtunnor* eller *tönnor* (Vgld.), *flinthus* (Jämtl.),² *fyrstunnor*, *fnörtunnor* (Skåne)³ äfven *sköredosor* och *sköraskar* (Smål.), stundom af trä svarfvade eller täljda, stundom af mässing, koppar eller järn. De senare äro ibland försedda med ett vidsittande stål, som är fäst vid en rem eller kort kedja. En motsvarighet till vår skörtunna ses i fig. 17 å från Japan; batackerna på Java använda horn, fig. 24 *e*, äfven Cheyenne-indianerna i Arkansas hafva tidigare använt horn, kohorn, med fnöske att slå eld öfver, äfven Lenguas i Brasilien.⁴ Från Norge finnas ornerade fnöskhorn i form af stympade kruthorn med trycklock och fastmonteradt eldstål längs yttre svängda sidan, se exempel därpå i fig. 24 *f*.

Lätta och bekväma att bära i fickan voro de små i regeln enrummiga fnöskdosor med lock och fast stål vid kanten, som visas i fig. 22: *fnöskdosor* eller *skördosor* (Torup, Hall.), *eldtygsdosa* (Folkärna, Dal., äfven Gräsmark sn, Värml.), *elddonsdosa* (Sunne, Värml.), *eldstål* (Värml.). De ha inuti plats för endast en liten flint- och fnöskbit. Lik *a* är en från Norge.⁵ I Zeitschrift des Ver. f. Volkskunde 1915, s. 3,⁶ afbildas en fnöskdosa, som till formen närmast liknar den här i *e* återgifna. Ännu vid midten af 1800-talet, säger förf., bar bonden, förmannen, jägaren, korteligen enhvar som hade sitt arbete ute i det fria, flinta, stål och fnöske på sig för pipans tändande. Fnösket och flintan lågo för det mesta i en ungefär 4 cm. lång dosa af mässing med ett stål vid sidan. Samma konstruktion som i *j* med springlock på ena smalsidan finner man å en norsk fnöskdosa af mässing,⁷ med ingraverade tulpaner och Kettil Olsson Tunseth; inuti två rum, det mindre möjligen afsedt för brinnande tunder.

¹ Af Byberg efter Smiback Johannes.

² N. M. 102,450.

³ N. M. 48,380.

⁴ Hough, s. 580.

⁵ N. M. 85,376.

⁶ Uppsats af Marie Andree-Eysn.

⁷ N. M. 80,571.

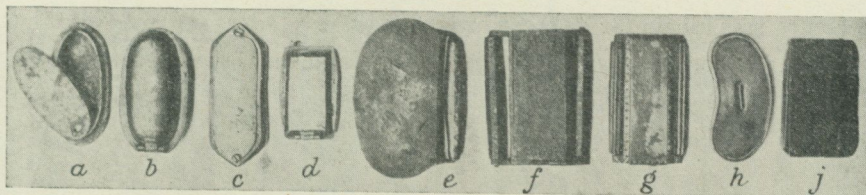

Fig. 22 a—j. Eldtygsdosor med stål vid kanten.¹ Omkr. $\frac{1}{4}$.

- a) N. M. 87,880, Vrmlå, af järn, vridbart lock.
- b) N. M. 50,497, Gotl., af järn, fäll-lock.
- c) N. M. 9,886, Vrmlå, af järn, vridlock.
- d) N. M. 88,861, Vrmlå, af järn, locket öppnas med en tryckknapp.
- e) N. M. 54,030, Hall., af järn, vridlock.
- f) N. M. 40,469, Västn., af järn, locket öppnas med en tryckknapp.
- g) N. M. 58,686, Sthlm., af järn, locket öppnas med en tryckknapp.
- h) N. M. 5,663, möjl. Håls., af mässing, aftagbart lock, löst lock inuti.
- j) N. M. 27,913, Sthlm., af mässing, springlock. Skiljer sig från de föreg. därigenom att den har locket (springlocket) på ena smalsidan, hvarigenom rummet blir djupt.

Fig. 23. *Fnösklådor, skörlådor eller sköraskar. Fyr-kar* (Sk., Hall.); *eldstallslådor* (Boh.), »*skörässjor*» (Vgld), »*skörskrälle*» (Ögld), »*fyrskrälle*» etc.

Först i raden af fnösklådorna har jag, såsom representanter för en tänkt ursprungstyp, placerat ett par små karfvade, enrummiga exemplar från Svarta jorden vid Birka, *a*, *b*, hvilka till formen påminna om de primitivaste eskimåiska fnösklådor, fig. 24 *h*. Om dessa båda är likväl ingenting med visshet bekant.

C. Engelhardt² omnämner »flere Trætølle førmodenlig til Tønder», funna vid Vimose, och meddelar afbildning af en dylik, som i likhet med *b* i fig. 23 har fals för ett skjutlock.

Kärl af den typ, som visas i fortsättningen, fig. 23, voro på grund af sin klumpighet och konstruktion med oftast obetäckta rum mindre än de föregående lämpade för resor och arbete i det fria. Jag har sett sådana hopspikade af bräder med endast ett rum, men i regeln hafva de minst två, ibland lika, ibland olika stora. Det mindre är då i regeln reserveradt för fnösket. Fnöskrummet var

¹ Förekommande här och där i södra och mellersta Sverige t. o. m. Dalarna. I Nord. Mus. 16 ex. räknade. Ofta högreståndssaker.

² Fynske mosefund II, Vimose-fundet, Kjöbenhavn 1869, Taf. 17, fig. 15.

försedt med lock för fuktens utestängande. I det större låg stålet och flintan¹ och svafvelstickorna, där sådana funnos, *c—h*. Stundom fanns för de sistnämnda ett särskildt tredje rum, *k*; trerummig är äfven *l*, och i *m* se vi exempel på en fyrrummig låda.

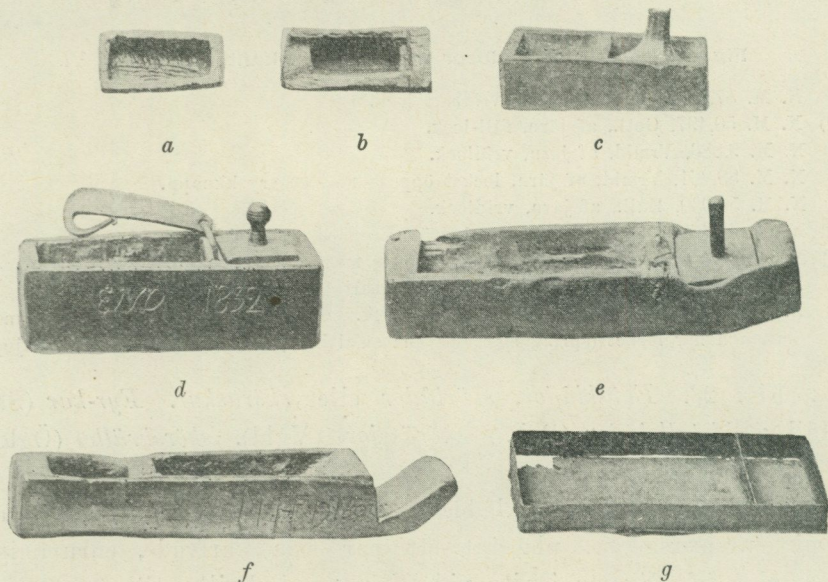

Fig. 23 *a—g*. Fnösk- eller skörlådor. Storl. omkr. $\frac{1}{5}$.²

- a) St. H. M., Björkö, Svarta jorden, af täljsten.
- b) St. H. M., d.o, af älghorn, med fals för skjutlock.
- c) N. M. 74,795, Vgld., »skörask», af bränd lera.
- d) N. M. 9,887, Sk., urhugget trästycke märkt E. N. D, 1832, skörfacket innehållande trämjöl. Eldstål vid en märkla å mellanbalken. En flinta medföljer.
- e) N. M. 6,497, Sk., »fyrkar», urhugget trästycke (trol. al), skörfacket med trämjöl, inneh. ett löst stål, hvilket synes hafva varit fastsatt vid mellanbalken, samt flinta. Hit hör en bundt svafvelstickor, hvilka förvarats i det långa rummet, se fig. 30.
- f) N. M. 41,600, Boh., »fyrtyg», urhugget trästycke, björk, släd- el. båtformigt, inneh. flinta.
- g) N. M. 14,936 *b*, Boh., af järnbleck, »eldstallsläda».

¹ A. E. Borgvall i Ottenby berättar efter en 92-åring, att skörasken hade två afdelningar, den mindre för fnösket, den större för flintan och stålet.

² Skörlådorna förekommo, liksom skörtunnorna, mest allmänt i Götaland. Från Svealand finnas endast enstaka representanter, och från de nordliga landskapen inga. — Från Karlskrona varf finnas i N. M. flera skörlådor af tjock järnplåt närmast liknande typ *d*; stålet är där af en egendomlig skifform, hängande i en kedja vid kanten. Trol. varfsarbete.

Materialet i lådorna är trä, bränd lera eller järnplåt. Någon gång är det åtföljande stålet fastmonteradt vid lådans kant med en märla, *d* och *m*, eller med en kedja, såsom å exemplar från Karlskrona varf i Nord. Museet.

Det till fnöskfacket hörande locket är å museiexemplar ofta förkommet.

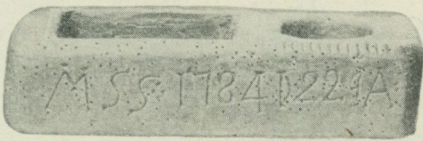
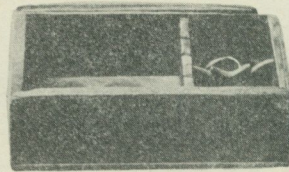
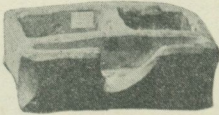
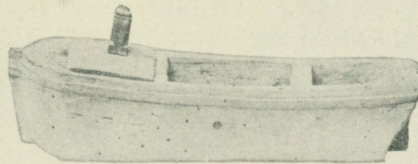
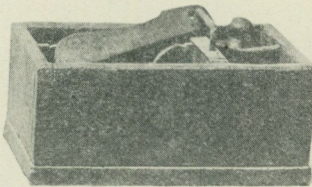
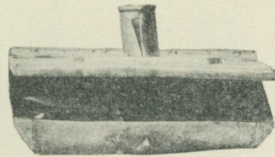
*h**j**k**l**m**n*

Fig. 23 *h*—*n*. Fnösk- eller skörlådor. Storl. omkr. $\frac{1}{5}$.

- h*) N. M. 63,039, Smål., urhugget trästycke.
- j*) N. M. 14,936 *a*, Boh., af brädlappar, tre fack, det ena mindre, inneh. sköre (= brända linnelappar). Ursprungl. förs. med skjutlock.
- k*) N. M. 54,735, Vgld, bränd lera, tre fack, ett för stål och flinta, ett för sköre, hvaraf rester finnas kvar, ett för svafvelstickor, där man delvis bortskurit kanten för att lättare komma åt stickorna. Inneh. f. ö. stål och flinta.
- l*) N. M. 100,972, Boh., urhugget trästycke i båtform, af björk.
- m*) N. M. 6,494, Sk., af träskifvor, fyrrummigt, med vidsittande stål. I ett af de mindre rummen finnes trämjöl. Enl. museets inventarium fr. början af 1700-talet.
- n*) N. M. 8,715, Upl., af järnplåt. Innehåller ett enda rum, men i ena hörnet af detta finnes en liten afdelning för fnösket. Svafvelstickmönster af papper medfölja. Ofvanpå locket en ljushylsa.

Undantagvis har ett lock täckt hela lådan, *j* (skjutlocket är förkommet). Modernare lådor af plåt (import?) hafva hellock med eller utan gångjärn och ofta en ljushylsa på locket.

Från Japan se vi i fig. 24 *j* en motsvarighet till vår svenska fnösklåda af trä. En liknande från England¹ har botten i en riktning förlängd till ett skaft. Zincken talar om elddonslådor. De

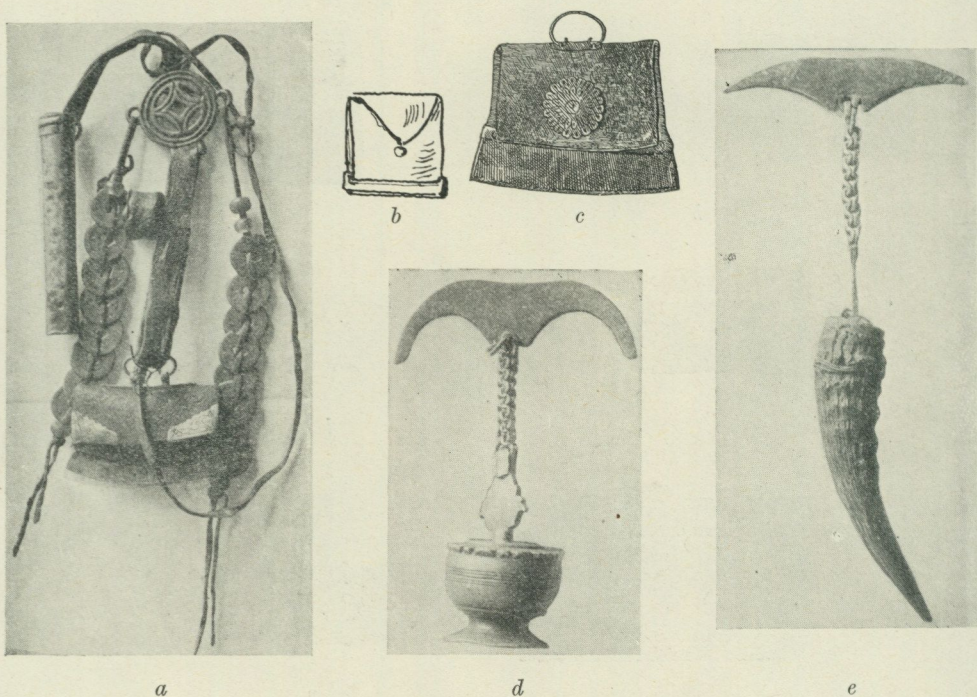

Fig. 24 *a—e*. Elddonskäril. Komparativ samling.

- a*) Riksmus. etnogr. afd. Eldpung med fastsydt stål och prydnader af kinesiska mynt och pärlor. Det hela är afsedt att fästas vid ett bälte. Vidhängande knifslida(?). Kina (Tibet).²
- b*) Eldpung med vidsittande stål, Österrike.³
- c*) Eldpung med stål. Kina.⁴
- d*) Riksmus. etnogr. afd. 03. 18. 56. Sumatra, batakerna. Fnöskknopp af metall.
- e*) Riksmus. etnogr. afd. 03. 18. 88. Sumatra, batakerna. Med fnöskhorn.

¹ N. M. 89,629.

² Andra liknande i samma museum äro nr 3,885 och 15. 1. 236 fr. Kina.

³ Zeitschr. f. Österr. Volkskunde 1897, s. 362.

⁴ Hough, anf. a. s. 583.

äro, säger han, af allehanda former, mest aflångt fyrkantiga. I dessa hafva tunder, svafvel, stål och flinta sin plats. En cirkelrund låda af järnplåt med lock och ljushylsa från England¹ representerar en typ som, efter hvad jag sport, varit spridd äfven på Sveriges landsbygd.

Notiser om slagelddonens användning.

Fnöske och fnöskteknik.²

I regeln använde man stålet som brikett, d. v. s. man slog med detta mot flintan, men någon gång förekom likväl motsatsen, då stålet nämligen var mycket tungt (t. ex. somliga grepstål, fig. 26) eller det satt fästadt vid skörlådan. Briketten — stålet eller flintan alltså — höll man som man var händt till. Å ett ungerskt

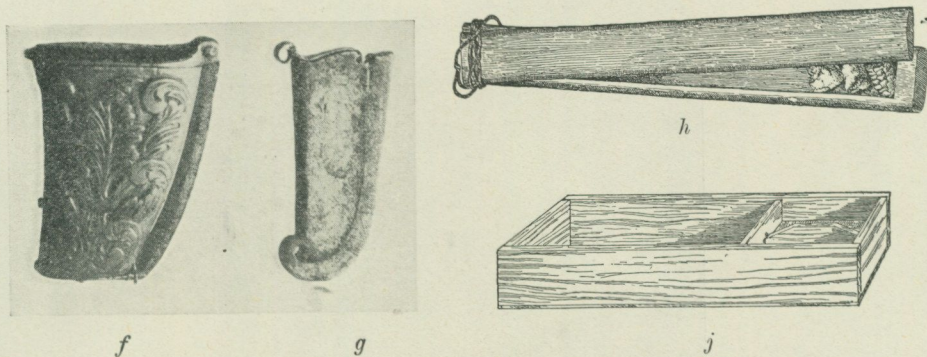

Fig. 24 *f—j*. Elddonskäril. Komparativ samling.

- f*) N. M. 37,683, Norge, Gudbrandsdalen, fnöskhorn, »ildförhus», storl. ungf. $\frac{1}{2}$. Af horn med lock af brons, märkt J. J. S. 1776. Locket med ett gångjärn, fäst vid eldstålet, som löper som en rygg längs husets svängda yttersida och nedtill är utsmidt till botten för huset.
- g*) N. M. 65,855, Norge, Telemarken, »ildförhus», af järn. Stålet är tillverkad af en fil.
- h*) Fnösklåda. Nordamerika, Bristol bay.³
- j*) Fnösklåda. Japan.⁴

¹ N. M. 89,628.

² På grund däraf, att dessa notiser (i de flesta fall original, korrespondenser och anteckningar som jag samlat) här återgifvas i sitt så vidt möjligt ostympade skick, kan det ej undvikas att upprepningar förekomma. Dessa upprepningar äro emellertid mera skenbara, då de beröra förhållanden i olika trakter. De komplettera hvarandra och bringa alltid något nytt i saken.

³ Hough, anf. a. s. 568.

⁴ Hough, anf. a. s. 584. »The Japanese tinder-box has two compartments, one with a damper for the tinder, and the other larger one for the flint and steel.»

graffält har man funnit stål och flinta ständigt liggande vid skellettens vänstra hand.¹

Fig. 25 visar en gammal kvinna från Gagnef sn i Dalarna, Bullermor Stina Persdotter, slående gnistor med ett ovalformigt stål mot en flintbit, som hon håller fasttryckt mellan motsatta handens tumme och pekfinger. Ofvanpå flintan håller hon en liten fnöskbit.

Fig. 25. Eldslagning. Gagnef sn, Dalarna.

Ännu 1855 använde i hennes hemtrakt de fattiga intet annat elddon än flintan, stålet och fnösket. Detta hade man jämte kol förvaradt i en väska eller pung. Om kvällen, när brasan var utbrunnen, karrade man de glödande kolen in i spishörnet och hade aska öfver. Så förvarades elden i kolen till morgonen, och man behöfde ej slå eld.

¹ Hampel, II, s. 177. En illustration till vänsterhändt slagning lämnar en tafel fr. 1400-talet, återgifven hos Ploss-Bartels i anf. a. I s. 571 fig. 311. Se ock här nedan fig. 32.

Fnösket togs af björksvamp, bultades med en hammare och torkades i spisen och solen.

Fig. 26. Eldslagning. Efter G. E. Ekström, Sko sn, Uppland. Förfarandet är här ett motsatt mot det som visades i fig. 25, i det att stålet (tungt exemplar af greptyp, jfr fig. 14) hålles i den vänstra handen, medan flintningen utföres med den högra. Sköret, brändt linne, ligger under på spisen och uppfångar de fallande gnistorna.

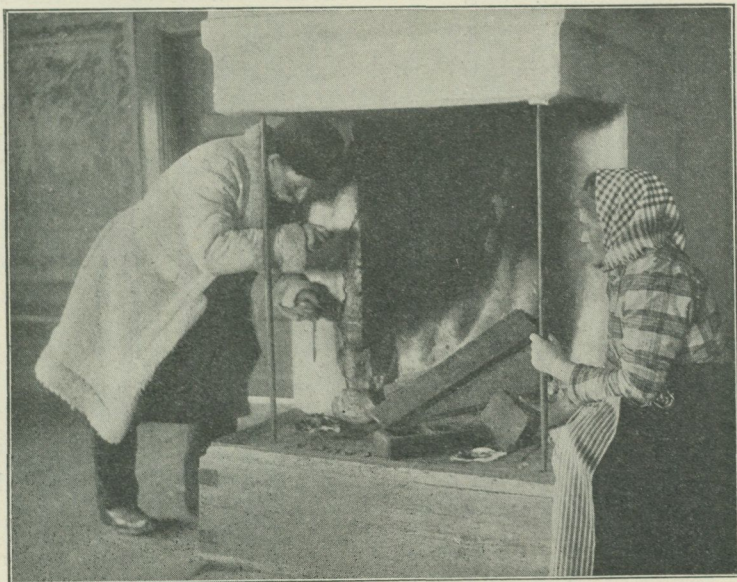

Fig. 26. Eldslagning och skörberedning. Sko sn, Upl.

Sköret tillagas sålunda. Väl torkade linnelappar, klippta af en gammal sliten, men rentvättad skjorta, tändas öfver brasan, och öfver hvar och en lapp lägges skyndsamt en tegelsten, som kväfver lågan, så att linnet endast blir halfbrändt, se kvinnan till höger å bilden. Sköret förvarades jämte stålet och flintan i skörasken.

Utom linnesköre användes i sagesmannens hemort till fnöske äfven kokt, torkad och bultad björksvamp och tunder af innanruttna ekar, i brist på annat till och med blånor med sot på.

A. T. Byberg i Köla sn, Värmland, skildrar slagningen efter en gammal person på trakten, Anders Hollgren från Järnskog, och

bifogar en teckning, fig. 27. »Flintan fattades inuti handen så att spetsen stack fram mellan pekfingret och tummen. En liten bit

Fig. 27. Eldslagning.
Köla sn, Vrmlid.

fnöske lades ofvanpå flintspetsen och kvarhölls med tummen. Om slaget lyckades, så började en smal rökstråle ringla upp från fnösket. Detta anbringades då mellan två träkol, och genom bläsning upptogo dessa glöd från fnösket och blefvo glödande. För att af dessa glödande kol få »levvande eld»

(som gubben sade), så måste man använda en

sticka, som förut doppats i smält svafvel. Stickkan infördes nu med den svaflade spetsen mellan de glödande kolen, under det man bläste, och så uppkom lågan.

Flinta och fnöske samt svafvelstickor buros alltid i fickan af männen. Stålet, som var lite mer skrymmande än de andra grejorna, bars i västfickan ungefär som en klocka, men i stället för kedja var en rem fästad i en ögla i stålet, och remmens andra ända var fäst vid en knapp, litet ofvanför västfickan.

Den svamp, hvaraf fnöske togs, kallades här björke-såpp och växer på murkna björkstubbar. Fnösket (knûsken) är de inre finare och mjukare delarna. När det gråvita skalet och de pipiga delarna af soppen äro aflägsnade, återstår utom fnösket äfven en sorts fnöske, som kallas tönner. Denna duger ej att fånga upp eld med ur elddonen, utan den begagnas till att gömma eld i den för kommande behof under en närmare tid. Ibland kunde man få soppar, hvori fnösket var för groft och odugligt. Då var äfven detta tönner. En annan svampart, som är till formen som en kota eller en knöl, gaf också tönner. Denna svamp växte både på björk och gran.

Fnösket lakades (= kokades i lut och träaska), sedan torkades det och bultades med ett lämpligt föremål, tills det blef mjukt och dunigt och var så färdigt till användande. Tönnern behöfde ingen lutbehandling utan torkades bara.»

En meddelare från Dalarna skriver: »För att tända eld i spiseln förr i tiden, innan fosfortändstickor funnos, begagnade vi följande verktyg. Vi skaffade oss en flintsten, som var cirka en deci-

maltum i fyrkant och $\frac{1}{4}$ tum tjock; sedan skaffades en stålskifva cirka 4 decimaltum lång, en tum bred och $\frac{1}{4}$ tjock; hvilken vi kallade eldstålet, och så tillverkade vi fnöske af en svamp, som växte på gamla björk- och alträdstammar och som var så eldfängdt, att det fattade eld och började kola, om en eldgnista träffade det; sedan gjorde vi tändstickor, som vi doppade i smält svafvel.

Då vi sedan ville göra eld i spisen, så togo vi en bit fnöske och lade ofvanpå flintstenen och höllo det tillsammans fast mellan vänstra handens tumme och pekfinger och gjorde sedan med högra handen ett häftigt slag nedåt med eldstålet, så att det kom att gnida mot flintstenens hvassa kant, hvarigenom gnistor uppkommo och fastnade på fnösket, som fattade eld och började kola; och då vi sedan satte svafvelstickan till det kolade fnösket, så fattade svafvet och stickan eld, och började brinna med full låga, sedan var det icke svårt att göra så stor brasa man ville.

Sådan eldtändning har jag flera gånger utfört, men det har ofta händt, att fnösket varit fuktigt, så att det icke fattat eld, och då har det icke varit annan råd än att gå till grannarne och låna eld, antingen glödande kol i en panna eller också med bloss; svårast har det varit då man vintertid kommit till någon skvaltekvärn eller fäbod och inte kunnat få eld, om ingen fanns der förut att låna eld utaf.

Ursäktat en 76 års gammal mans dåliga skrifning.

Färnäs, Mora den 1:sta november 1911.

Erik Modig.

Riksdagsmannen Adolf Johansson, Mölltorp, Färjestaden, skrifver: Det förekom nästan i hvarje bondgård en s. k. »skörask», som stod på en hylla öfver köksspisen. Den var indelad i tre rum. I det ena, försedt med särskildt lock, förvarades »sköret», d. v. s. ett stycke till kol brändt linneväf, i nästa rum låg svafveltråd och svafvelstickor (träspetor doppade i svafvel), i det tredje rummet i asken förvarades stål och flinta. Jag minns mycket väl, när min far »stöpte» svafveltråden, groft linnegarn draget flera slag i smält svafvel. Stickorna gjordes samtidigt. Vid eldslagningen togs locket af sköret. Stålbiten hölls med stöd mot asken öfver sköret, med andra handen slogs flintan mot stålet, tills någon liten gnista föll ned i sköret,

som genast tog eld. Ett kol eller en svafveltråd stacks dit, och vid sakta blåsning fattade den eld, hvarefter svafvelstickan antändes. Ibland gick det rätt fort, ibland misslyckades det fullständigt. Då fanns intet annat råd än att låna eld af närmaste granne. Detta senare gjorde en del fattigt folk i regeln.

Emellertid var det sällan detta upptändningsmedel behöfde att användas; i de öppna stora spislarna, som då allmänt användes, fanns vanligtvis eldmörja kvar, hvarmed svafvelstickan kunde antändas. Mycket snubbor fick nog de stackars kvinnor uppbära, om de inte med tillräcklig försiktighet förvarat elden, när någon tidig resa förestod, eller annan brådska var å färde, då manfolk behöfde någon varm mat eller dryck, innan resan anträdades, och det ej fanns tid att låna eld.

Af P. N. Dahlberg, Nymö, Bäckaskog i Skåne berättas följande: Under min barndom eller ungdom innan tändstickan (»snabbstickan» som vi säger i Skåne) var uppfunnen, hade de i hvarje hus och gård ett] så kalladt eldfyrkar, som var omkring 8 tum långt och 4 tum bredt, hvilket var afdeladt på midten. I den ena ändan var så kalladt fnöske af uppruttet trä, som var lätt antändbart utaf gnistor, men ej kunde brinna, utan bara glödde. I den andra ändan hade de ett eldstål, som var 3 eller 4 tum långt, och något buktigt på midten och en »ygla» i ändan för att hålla fast i samt en skarpkantig flintersten. När di behöfde eld, så var det till att flinta på stålet öfver fnuskan, så att gnistor föllo ned och antände densamma, äfven hände det, att di fick blåsa för att få det till att glora upp samt genast med en fin lång furusticka, som var doppad med ändan i smält svafvel, sätta till elden, så hade di eld med detsamma. — Äfven hände det att i brist på nämnda materialer fick di gå ut i nabbhus eller -gård att låna eld.

August Björnander från Mångstad sn i Västergötland meddelar:¹

Fnösket låg till torkning på spisskullen, som di murade, när di murade spisen. Spingestickeveden lå till tork på »ommen». Var di långt i skogen eller så, förde di med sig torrt fnöske, stål och flinta i skörasken. Då en gjorde eld i spisen, då satt mor i särken

¹ Genom tandläkaren Blomgren i Borås.

och barföttes i spisen och slog eld. Ville en inte besvära sig med det, fick en vänta, tills en såget ryka hos någon af grannarne, då fick en dit och låna eld.

J. Andersson, Snaflunda, Närke, skrifver: För att få eld användes ett s. k. elddon (eldstål). Därtill begagnades ett stycke flinta samt fnöske, som beredes af björksvamp, hvilken kokas och torkas. Man tog däraf små bitar och höll under flintan, då man samtidigt slog ett slag med stålet mot flintan, att en gnista träffade fnösket. I brist på fnöske måste man använda »sköre» eller halfbrända (svedda) linnetrasor. Sedan användes svafvelstickor (spjelnade stickor, som doppades i svafvel).

Leonard Pettersson, Rejmyre, Östergötland: En gammal 90-årig man meddelar. I hans ungdom var det vanligt, då de skulle hafva eld, att de begagnade sig af ett stycke flinta och en stålbit med fnöske. Fnöske är en sorts svamp, som växer på stammen af björken, inuti svampen är en massa, som har benämning af fnöske, den måste vara väl torr då den skall begagnas. Med några slag af stålbiten på flintstenen komma eldgnistor, då fnösket ögonblickligen antändes.

Nils Jonsson, Edlunda, Fjällnäs: En eld tillreddes så att man tog en björkkjuke (svamp) af en gammal björk, som låg utfallen på marken, skar bort hårda skalet utanpå, koka den inre delen i så kallad asklut, torka och gnugga den tills han blef mjuk och bra, och blef då namnet snösk. Sedan tager man flinta och en stålbit och slår det mot hvarandra. Då sinrar det från stålet till snösken, och börjar ryka. Man fick lägga kol kring snösken och blåsa, tills det blef eld.

Artisten Hesselbom, Dalsland: I min barndom, då tändstickor först började komma, då slog man eld med flinta (stundom äfven med s. k. kattflinta = kvarts) och stål. Men då var man rädd om elden. Man brukade lägga ihop en stor glödhög (»glohög») innerst i spisen, så att elden skulle lefva kvar, tills man steg upp på ottan. Hade man då ej tillhands stål, flinta och fnöske eller ock sköre (tyg som blifvit brändt till hälften), så måste man ut till grannarne och »låna värme»; jag har en sådan där stålcylinder som användes för detta

ändamål; men i vanliga fall brukade man helt primitivt taga med sig en eldbrand.

Pastor Yngvar Frisell, Långlöt, Öland: Ett eldstål, långt och tjockt som ett finger, och flinta användes för att slå en gnista, som skulle falla i en ask (skördosa) med brändt linne, hvarvid man passade på att tända en bundt i svafvel stöpta trådar. Äfven brukade man, när man så hafva kunde, i ruttet, torkadt pilträ taga emot gnistan (fnöske).

Riksdagsman F. O. Mörtsell, Malåträsk: En ovalformad liten skifva stål strykes med kraft emot en bit flinta. Därvid uppstår gnistor, som fastna i en närliggande bit fnöske, som börjar glödga. Af denna glöd blåstes elden upp i spånor.

Anders Andersson, Ingemunsta, Södermanland: Beträffande elddon, begagnades så kallandes eldstål och flinta som slogs tillsammans öfver förbrända trasor, som kallas fnöske.

Bidrag till vår odlings häfder: Jonas Stolt, s. 28: . . . elddonet fanns i hvarenda människoboning och bestod af eldstål, flinta och fnöske, som vi vanligen kalla *tunder*. Eldstålet liknade bra nog ett ovanligt stort och tjockt läggeknifsblad med en ögla att hålla i. Ett stycke tunder, stort som en kaffeböna, hölls fast med tummen intill den hvassa kanten af en bit flinta, och så höggs till med eldstålet, så att gnistor kommo i fnösket. Om stålet var nog hårdt och flintan nog skarp, så gick det bra, men var elddonet dåligt, så blef det besvärligt och kanske någon gång omöjligt. Detta tunder gjordes af gamla björksvampar, som samlades i skogen, och det var icke konstigare än att hvem som ville kunde bereda det, men vi köpte det likväl af »tunnergubba» för 6 styfver.

Om ett provisoriskt elddon berättar P. Hertzell från Skönvik, Medelpad. Då man var uti skog och mark, och saknade elddon, tog man eld genom att slå med en yxa på ett berg eller en jordfast sten. Fnöske placerades bredvid.

I Tun sn, Vgld, berättar arbetaren Johan Andersson, körde en gubbe med häst och vagn kring socknen och sålde fnöksvamp. I brist på sådan »tonner» användes sköre af sönderklippta, brunbrända linnetrasor.

I Värmland var det ock vanligt att vissa personer hade en inkomst på tillverkning och försäljning af fnöske, som de foro omkring och sålde.

Närmare om fnöskets beredning i Tegelsmora i Uppland berättar A. Tegelin: Man skar ut af björktickorna det lager, som ligger närmast den hårda ytan, tånjde ut det, så att det blef tunt, och lade det i en lerskål hvarftals med bergkrut och salpeter emellan. En tyngd lades ofvanpå och dricka påslogs, hvarefter det fick ligga i tre veckor. Sedan torkades det på ugnen och gnuggades mellan händerna, så att det blef mjukt.

I »Försök til en Flora Oeconomica» s. 121 f. meddelar Anders Johan Retzius om fnösket och dess beredning följande: *Boletus fomentarius* (björksopp), *igniarius* (fnösksopp) och *suberosus* (korksopp) växa alla tre på gamla träd, i synnerhet på björk och de två första äfven på bok. Björk- och fnösksoffen är icke all lika god. De som fås i glesa skogar äro gemenligen hårdare och sämre. Man kan annars tämmeligen lätt af svampens större eller mindre mjukhet utan på dömma till dess godhet. (I de gamla polska skogarna finnas de otroligen stora och mjuka, så at de deraf utskära stora sålor at lägga i skor, myssor och västframstycken.)... Någre koka de rå, men torkade hela svamparne endast i vatten, andre i svag lut, som tyckes vara bättre, skala dem derefter, medan de än äro våta, och frantaga den undre skifvan, som är trådig, skära dem sedermera i skifvor, torka och bulta dem med träklubbor tils de bli mjuka nog... Somlige luttra tundret, som de kalla det, då de uplösa salpeter i vatten, blöta svampen deri några timmar, och derefter torka den. At under bultningen beströ den med krut, gör den väl säkrare eldfängd, men ock besvärligare och osnyggare att handtera. Andra blöta dem otta dagar i asklut, men uptaga dem en gång hvar dag och med en träklubba bulta dem rätt väl igenom.

Fig. 28—29 visa hur fnösksvamp växer och hur den tillvaratages.

Mykologen L. G. Romell, som undersökt många af Nord. Museets fnösksvampar, har konstaterat, att de allra flesta af dem äro af arten *polyporus fomentarius*, d. v. s. äkta fnöskticka.

Denna art är representerad från olika trakter af vårt land, nordliga och sydliga, ehuru svampfnösket mot söder mer och mer ersättes af andra fnöskmaterial, brändt linne och ruttet trä.

I åtminstone ett fall är grantickan, *polyporus unguatus* (*marginatus*, *pinicola*, som växer allmän på gran och tall, mindre allmän på björk och al, äfven på *prunus avium*) representerad,¹ använd äfven i Tyskland, *Fichtenschwamm*, ehuru ansedd sämre.²

Fig. 28. Fnösksvampskog. Murkna björkstammar å en myr, hvarå eldtickan, *polyporus igniarius* ymnigt växer. Vrmlid, Mangskog sn.

Fnöskstyckenas hårdare och mjukare konsistens visar, att de undergått olika behandling, en och annan är som direkt skuren ur svampen med synliga snitt efter knifven, såsom om den ej varit bultad.

Att den äkta fnöksvampen, *polyporus fomentarius*, varit känd länge hos oss, visar oss det förut nämnda fyndet från Alvastra i Östergötland. Ett annat fynd från Svalöf och ett par danska visa, att äfven den sämre eldtickan, *polyporus igniarius*, fig. 29 b, varit

¹ N. M. 23,320, Söd., obearbetad bit. Anv. äfven i Vrmlid enl. notis härofvän, sid. 238.

² Marie Andree-Eysn, anf. upps.

känd och använd under aflägsna tider.¹ I Tyskland och i mellan-europeiska påbyggnader äro fnöskfynd gjorda.

Angående fnösksvampens preparering under äldre tid i Tyskland upplyser Zincken,² att den kokades i ett salpeterbad, torkades och bultades. »Kokar man honom ännu en andra gång i salpeter-vatten», säger han, »blir den mer eldfängd.»

Om fnöske, *hnjoskr*, hvarmed afses sådan eldsvamp, talas det i Biskupa sögur.³

a

b

Fig. 29 a, b. Fnösksvamp (knüsksoopp).

- a) Äkta fnösktickor, *polyporus fomentarius*,⁴ å murken björkstam; en af dessa är förvarad i N. M. under nr 123,153 a, Vrml, Mangskog sn.⁵
 b) Eldtickor, *polyporus igniarius*, å murken björkstam, en af dessa är N. M. 123,153 c, Vrml, Mangskog sn.⁶

¹ Jfr Frödin och Sarauw, anf. a.

² Anf. arb. artikeln Feuerschwamm. Marie Andree Eysn, anf. a. s. 3, omnämner, att man kokade dem i saltpeter eller i aska, alltså i asklut som hos oss.

³ Kaupmannahofn, 1878, II, s. 176. De skulle göra eld men fingo icke, förrän de doppat fnöske i vatten (jfr ett annat underverk, omnämndt i denna tidskr. 1913, s. 233, not. 4).

⁴ Syn. *Boletus fomentarius* och *Agaricus chirurgorum*.

⁵ Allm. på björk och bok, sälls. på ek och lönn.

⁶ Allm. på björk, al, apel, oxel, rönn, pil och sälg.

Om fnösksvampens användning söder och öster ut i vår världsdel lämnar litteraturen upplysningar.¹

För öfrigt användes fnösksvampen, enligt Hough, allmänt af Nordamerikas indianer,² äfven af eskimåer och eldsländare.

Att eld lätt uppfångas och bevaras af torrt *murket trä* är ett af ålder känt förhållande, som människorna förstått att dra fördel af. Metoden för träfnöskets framställning är mycket primitiv, då det behöfver så godt som ingen preparering, se nästa sida.

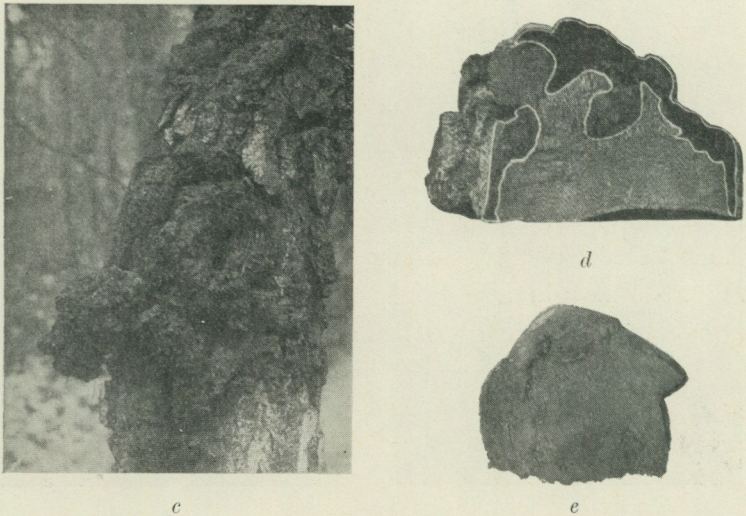

Fig. 29 c—e. Fnösksvamp.

- c) Tunder, Vrml. »tönnar», ett slags kräftknöl å jämförelsevis frisk björkstam med inväfdt svampmycelium, som troligen är orsak till missbildningen. N. M. 123,153 d, Vrml, Mangskog sn.³
- d) Tvärsnitt af en äkta fnösksvamp (samma som den nedre å fig. a synliga) N. M. 123,153 b. De mörka partierna inom hvita streck äro fnösket; det öfriga skäres bort.
- e) Fnöskstycke, *polyporus fomentarius*, preparerad, N. M. 111,507, Håls.

¹ Se ofvan s. 195—96, noterna. Vidare: Internationales Archiv XIII s. 1—4, Serbien; Zeitschrift f. Österr. Volkskunde 1900 s. 166; Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien etc. IV: 433 (vid vridning af eld). Såsom ännu i bruk varande nämnes den af Elias Weslowski, Österr. Volkskunde 1912, s. 89. Se äfven Retzius, som ofvan.

² Anf. arb. s. 580, 568 m. fl. st. Apache-yumas använda *polyporus*, kutchin-indianerna *fungus of the birch-tree* och Dacotahs *spunk*, enl. Schoolcraft, anf. arb.

³ »Tyska mykologer anse detta vara *polyporus nigricans*, en åsikt som tvefvelsutan är oriktig» (Romell).

Härom ett par kompletterande notiser.

Måns Andersson från Immeln i Skåne berättar att till fnöske i hans hembygd användes murket bokträ, någon gång björkträ. Det hvita som växte högre i trädet, säger han, var i större värde. »Fnöskbildningen» förorsakades af grenröta, som spred sig i stammen. Det murkna trät samlades i stora mängder, när man var i skogen, allt man kom öfver togs till vara, torkades och refs på ett rifjärn. Fnösket var ofta en bytes- och handelsvara.

Anders Tidström¹ skriver: »Rutten bok brukas här (Backa, Hall.) till tänder och fnöske. De trodde, det skulle vara allmänt tänder öfver hela världen.» Enligt den å sid. 240 meddelade uppgiften var i Nymö, Bäckaskog, Skåne, fnösket äfvenledes ruttet trä. I de från södra Sverige härstammande elddonskärilen ser man ej sällan rester af murket trä. Allt tyder på att i södra delarna af landet träfnösket i stort sedt varit mera ömtyckt och använt än svampfnösket, medan det längre norr, i västra Svealand och Norrland, varit tvärtom.

Vid tillfällig eldvridning med trä i skogen har stundom stubbarnes murkna inre tjänstgjort som fnöske.²

Indianerna begagna stundom vid sin elddrillning rutten ved till fnöske.³

Brändt linne eller sköre användes i södra Sverige, som vi redan sett,⁴ ofta i stället för svamp och ruttet trä. På vissa trakter var sköret det vanliga fnösket; somliga sagesmän känna ej till annat än sådant. Andra betrakta sköret som nödfallsfnöske.

I Bergsjö sn, Hälsingland, hade man omkring spisstolpen i en fåbovall ett stycke linneväf till fnöske.⁵

¹ Resa i Halland, Skåne och Blekinge år 1756, Lund 1891, s. 10.

² Denna tidskr. 1912, sid. 14 p. 17; 1913, s. 206 p. 74, s. 221 p. 93.

³ Cheyenne-indianerna i Arkansas, Apache-yumas, invånarna vid Mackenzie River, Hough, anf. arb. Rätt allmänt som fnöske bland dem är sönderstött bark (innerbark, bast) af olika träslag, Hough anf. arb. s. 534, Sitka-indianerna och Bilhulas; H. H. Bancroft anf. arb. I, s. 237, Chinooks i Oregon m. fl.; äfven i Sydamerika, K. v. den Steinen, Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, Berlin 1894, s. 224. Enligt Heidinger, anf. arb. s. 166, använde grekerna den torkade märgen af »Pfriemenkraut» till fnöske; ännu i dag användes sådant af folket på Sicilien och Cypern.

⁴ Sid. 237, 239, 241, 242.

⁵ Meddel. af A. Rodenstam.

I Ekshärad, Värmland, tog man vid eldvidning i brist på fnöske en fik af skjortan.¹

Enligt Garcilasso² slog man i Sydamerika i nödfall med en knif mot flintstenen och tog till fnöske en bit af skjortan.

Gauchos på Pampas göra eld. med endast »a tinderbox and a piece of rag».³

I nödfall eller för tillfälligt behof tog man hos oss till fnöske äfven torrt gräs och rask,⁴ mossa och torr granlaf, eller bomull och blånor med köl eller sot på.⁵

Äfven blad och bladstjälkar af hästhof (Tussilago farfara och spuria) ha i Sverige användts som fnöske. Dessa växtdelar torkades väl, bultades i en skinnpåse eller stöttes i en stor mortel till pulver. Man fick därvid »et flock», som fränsiktadt och sedan bultadt med litet krut utgjorde ett mycket eldfängdt tunder, sådant som det kinesiska.⁶

Mångenstädes på jorden, företrädesvis i varmare zoner, där naturen allmännare tillhandahåller växtstoff i torrt tillstånd, är gräs, löf, bast, mossa o. d., äfven hår och dun, det vanliga fnösket. I litteraturen finnas härom uppgifter från Asien,⁷ Afrika,⁸ Sydamerika,⁹ Nord-

¹ Fatab. 1913, s. 201 p. 62.

² Primera parte de los Comentarios Reales, Lisbonne 1609.

³ Charles Darwin, The Voyage of Beagle, London 1870, s. 195.

⁴ Jämtl., se denna tidskr. 1913, s. 212 p. 80. Äfven i Skåne enligt meddelande af Måns Andersson i Immeln.

⁵ Hälsingl., läroverksadj. F. A. Rodenstam.

⁶ Anders Joh. Retzius, anf. a. s. 742—43.

⁷ På Kamtschatka, *torkadt och bultadt gräs*, S. Ödmann, Beskrifning, Ups. 1787, s. 67; i Japan *bränd bomull*, Hough, anf. arb. s. 585, samt *bladludd af gråbo* (artemisialis vulgaris) beredt till en brunaktig ull, C. P. Thunberg, Resa, III, s. 79; tschukscherna hvarjehanda *växtdelar* samt *ullhår* af åtskilliga djur, Nordenskiöld, Vega II, sid. 124.

⁸ Kikuyu stammen i Ost-Afrika *torrt gräs*, Journal of the R. Anthropol. Inst. of Gr. Britain and Ireland 1904, s. 258; invånarna å Nilområdet *sönderstödt torrt gräs*, G. Schweinfurt, Im Herzen von Afrika, Leipzig 1874, I s. 571; Södra Afrika *torrt gräs*, Thunberg, anf. arb. II s. 179; Madi- och Morustammen *torrt gräs*, Proceedings of Edinburgh XII, s. 309; Botele- och Balubastammarna i Kongo *torrt löf och gräs*, meddel. af Albert Gustafsson; Bangulastammen vid öfre Kongo *palmull*, Journal of the R. Anthropol. Inst. etc., 1909, s. 113.

⁹ Brasilien *torrt gräs och löf*, K. v. den Steinen, Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, Berlin 1894 s. 224; Chorotes i Bolivian Chaco *torrt gräs*, Eric v. Rosen, A preliminary Report, Stockholm 1904 s. 8 f.; Brasilien *torrt löf*, Zeitschr. f. Ethnologie XVII, s. 311—12; Chacobo *bast och bomull*, Erl. Nordenskiöld, Indianer och hvita, Stockholm 1911, s. 111; Guiana *torrt gräs*, Hakluit Soc. 1848, s. 99 (Walter Raleigh).

amerika,¹ Australien,² Melanesien.³ Enligt en australisk sägen⁴ bodde den stora eldfågeln först af alla ensam på en höjd, och han hade en eld, som han kokade maten vid. Af den ville han ej dela med sig åt människorna. Dessa stulo då eld, men den antände det torra gräset omkring dem och förföljde dem och förtärde allt. Sedan elden slocknat, vände de om och funno då eld under ett brändt träd.

Äfven hos de klassiska folken användes torrt löf och gräs, se sid. 195—196, noterna.

Pulveriseradt kol och sot användes, väl oftast nödfallsvis, till primärt fnöske, antingen enbart eller tillsammans med annat lätt-antändligt material, t. ex. blånor, hvarpå det ströddes. Från Häl-singland (se ofvan), Uppland m. fl. trakter har jag uppgifter därom.⁵

Till sekundärt fnöske, hvori glöden från svampen, sköret, tundret eller det torra växtstoffet, hvad det var, inblåstes och transporte-rades till träspånet, användes ofta ett stycke kol.⁶

A. T. Byberg i Köla, Värmland, berättar en sägen efter »de gamla», att de vid eldgnidning med trä gjorde eld utan fnöske, och att eld uppstod i själfva de gnidna föremålen.

¹ Eskimåerna begagna allmänt till fnöske *hängefjunet af arktisk säl*g (the catkins of various species of dwarf arctic willows, Hough ss. 560, 562, 568, 574, 576, se äfven s. 198 not 6 ofvan), af *sjöfågeldun* beströdt med svafvel (Hough s. 576) eller ett torkadt örnlår med dunet fastsittande (samme s. 572, och Le Pere Lafitau, a. arb. o. s.) samt *torr moss*a och *löf*. Invånarne på Aleutiska öarna, *torrt gräs*, A. Campbell, A Voyage round the World, Edinburgh 1816, s. 59; Caranchua indianerna, *torrt löf*, Hough, anf. a., sid. 546; Hough anför flera exempel på användningen af moss, löf, o. d. som fnöske.

² *Torrt löf*, Carl Lumholtz, Bland människoätare, fyra års resa i Australien, Sthlm 1889, sid. 178; *torrt gräs*, Baldwin Spencer, The Northern Tribes of Central Australia, London 1904, sid. 621; Aftonbladet 30/7 1911 (Yngve Laurell) nordv. Australien, *torrt gräs*; likaså Mjöberg, Bland vilda djur etc., Sthlm 1915, s. 401, 461.

³ The Cannibals of New Britain, *torrt gräs*, Wilfred Powell, Wanderings in a wild Country, London 1883, s. 207.

⁴ Journal of the R. Anthropol. Inst. of Gr. Britain and Ireland, 1898, s. 25, W. Dunlop, Australian Stories.

⁵ Kiowan-indianerna strö kolstoff på fnösket, Hough, anf. arb., s. 544. Japanerna använda kol, som de förvara i en liten tunna, se fig. 17 å. Äfven negrerna, Schweinfurt, anf. arb. s. 531—32, samt karenerna i Birma, Hough s. 569.

⁶ Se ofvan t. ex. sid. 236, 238.

Med uttrycket »utan fnöske» bör här förstås »utan fnösksvamp». Det murkna träet i de gnidna föremålens yta ersatte svampen.¹

Af de ofvan anförda benämningarna på tändmaterialet har *fnöske*² den vidsträcktaste betydelsen. Visserligen oftast liktydigt med fnösksvamp betyder det äfven murket trä och brändt linne på trakter, där sådant användes, ja öfver hufvud allt hvarmed gnistor uppfångades.

*Tunder*³ är benämningen på såväl fnösksvamp som murket trä (mera det senare). Någon gång kallas äfven brändt linne tunder. På en del trakter, t. ex. Värmland och längre norrut, heter den särskilda svampmateria, hvori glöd för en kortare tid bevaras, tunder, den verkliga fnösksvampen däremot knûsk, se s. 238 och fig. 29.

Sköre eller *skör* (falaska) förekommer knappt i annan betydelse än brändt linne.

Att fästa eld och låna eld.

För att slippa eldslagningens många besvärligheter, sökte man såvidt möjligt förvara elden från den ena gången till den andra, t. ex. från morgon till kväll, då brasan i spisen skulle förnyas, eller man »lånade» den hos andra. Härom har i notiserna härofvan redan talats,⁴ men jag gör några tillägg.

¹ Många fall af antändning utan fnöske omnämnas; Karl v. den Steinen, anf. arb. s. 224, talar om ett trädslag *Karayá*, »som har elden i sig», så att intet fnöske behöfves. — Se äfven J. G. Wood, *The Natural History of Man*, London 1870 I, s. 101. — Äfven Hough talar om, att eld erhålles »by the first operation without the use of tinder», *Smithson. Rep. for 1890*, s. 400.

² *Snösk*, *snusk*, *frusk* (Vbth, se denna tidskr. 1913, s. 228, p. 110 och Rietz, *Dialektlex.*), *snesk* (Häls., enl. R.), *snjosk* (Dal., R.), *knûsk* (Värml.), *knöske* el. *knöstje* (Nke, R.), *snuske* (Vgld, R.), *snyske* (Gotl. R.), *fnör* och *fnöske* (Blek., R.); isl. *fnjoskr* och *hnjoskr*.

³ *Tönner* (Vrmlld, se ofvan), *tonner* (Vgld, årg. 1913, s. 207, p. 75), *tyunner* (Häls., R.), *tunder* (Upl., årg. 1913, s. 225 p. 97), *tönder* (Hall., R.), *tönnen* och *tinger* (Sk. R., jfr *tinner*, som i detta landskap betecknar den hvita mögelsvamp, som uppstår i fryssprickor å trä, och är så eldfängd, att den användes som fängkrut vid sten-sprängning, årg. 1913, s. 213); isl. *tundr*; ags. *tynder*, *tyndre*; fht. *zuntar*; t. *zunder*; eng. *tinder*.

⁴ Sid. 236, 239—41.

»Det vanligaste sättet», skrifver en meddelare från Västergötland,¹ att bevara eld från ena dagen till den andra var att begrafva glödande kol i askan. Man spintade tunna furustickor som spetsades i ena änden och doppades i upplöst svafvel, som sedan tändes på det glödande kolet. Det var ett kärt barn göra att tillverka dylika svafvelstickor. Om kolen slocknade under natten, så var det vanligt att låna eld hos någon af grannarna.»

»Eld förvarades», skrifver en meddelare från Jämtland,² »från kvällen till morgonen på det sättet att något eller några större kol gräfdes ner i askan i spisen, och då lefde elden i kolet till morgonen, då det framtogs och togs mellan späntade stickor och blåstes på tills det tog eld i stickorna. Det lærer nog hafva händt, att kolen slocknat till morgonen, särskildt om husets folk råkat ligga länge, och då fingo de gå till närmaste gård eller grannar för att låna eld, som det hette. Från äldre tider ha vi ännu här det ordspråket 'att låna eld', om någon vän eller granne kommer på besök och har mycket brådtom; då säger särskildt de gamla: ska du hit å låna eln.»³

I Husum, Västernorrland, lånades bränder eller glödande kol i granngården, hvarmed man skyndsamt begaf sig hem. Uttrycket var där: »Äder ute å lårn elen?»⁴

I Rejmyre, Östergötland, lånade husmor eld (några eldkol) hos grannas i en skyffel.⁵

I Ånimskog, Dalsland, togs till kvällsbrasan gärna en större stock som fick ligga och »môrja» (= brinna sakta) natten om. Stocken kallades »kvällsklofsa» och kvällskäring och af den fick man lätt eld på morgonen.⁶

¹ Riksdagsman Sten Nordström, Lyrestad.

² Riksdagsman Jöns Bromée, Billsta, Hackås.

³ I Arnäs, Ångermanland: »Du har väl inte så brådtom, du skall väl inte låna eld heller» (folkskolläraren J. A. Näslund). I Dalsland: »Du har så brådtom som du skulle låna varme» (rektor J. Henriksson). »Att låna eld» har varit en allmän barnlek.

⁴ Riksdagsman Emil Molin, Dombäcksmark.

⁵ Leonard Petterson, Rejmyre.

⁶ Artisten Otto Hesselbom, Ånimskog, Dalsl. Jfr ett meddelande från Delsbo i denna tidskr. 1913, s. 230. Man använde murkna klampar, hvilka mycket långsamt förtärdes af elden.

Byskomakaren Jonas Stolt skildrar i sina minnen från 1820-talet¹ eldens bevarande och lånande på följande liffulla sätt:

»I starka kölder brann elden i spisen natt och dag, ty det var icke fråga om, att spara på ved, ty däraf fanns stora stackar och ännu mer, men i mildare väder fick man draga askan öfver glödmassan, så att elden varade öfver natten. Detta kallades att fästa elden, och därefter inrättades kvällsbrasan. Men om sommaren hände mycket ofta, att elden slocknade, och då var det att gå till grannen efter eld. På nära håll gick det bra med en glöd mellan ett par stickor eller också några glöder i ett pannskrälle,² men på ännu längre håll fick man svepa ihop en linnetrasa så hårdt, att det blef som en tapp. Ljus i en lykta gick också an; i annat fall var att taga elddonet.»

J. M. Holm från Nye sn, Småland, meddelar, att man ej helt och hållet fick täcka öfver veden, utan nätt och jämt så att mellanrummen mellan träna fylldes med aska.

Jämföra vi härmed Troels Lund, Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede,³ finna vi, att det är gamla seder och bruk som så fortlefvat hos allmogen, särskildt de fattiga, intill våra dagar. Hos de förmögna den tiden fick elden brinna i köket hela natten. I Christian II:s hofordning hette det: mellan middag och afton och afton och morgon ej större brasa än som behöfdes för att vidmakt-hålla elden.

I Montenegro får elden ej slockna på härden. I Bosnien och Herzegovina tändes den, om den slocknat med lefvande eld.⁴ Man lånade alltså icke.

Från de gamla grekerna heter det:

... såsom då någon gömmer en brand i den svartnade askan boende ute på markerna långt, där ej finnes en granne, hållande glöden vid lif för att slippa låna hos andra.⁵

¹ Anf. arb. s. 28.

² Jfr lat. *ignis receptaculum*, ett kärl att sälunda förvara eld i. Emedan det var förenadt med eldfara att transportera eld i öppet kärl, fanns i äldre tider lag på att kärlet skulle vara försedt med lock.

³ II, sid. 210 ff. Jfr Zeitschr. für Österr. Volkskunde 1897, s. 361 f.

⁴ Härmed menas nygjord eld. Anthropol. Mitteil. in Wien 1905, sid. 318.

⁵ Homerus Od. 5, 488 ff. Lagerlöfs öfvers.

Och en romersk skald sjunger:

Askan uti sin spis de undanmaka och lifva
gårdagsglöden, med löf och den skrumpna barken de nära
elden, den Baucis med pustande mun uppblåser till låga.¹

En utmärkt anordning för eldens bevarande natten igenom var den s. k. nyingen, ett bål bestående af tvenne grofva tjärvedsstockar lagda på hvarandra. Nyingen, som hos oss användes af skogsarbetare ute i det fria, förekommer t. ex. i Karelen äfven inomhus.²

Hos Atsahuaca-indianerna m. fl. hålles elden brinnande natt och dag;³ och hos naturfolk på Nya Guinea och i Västafrika, som ej haft elddon och ej förstätt konsten att göra eld, fick man aldrig låta elden gå ut, utan måste medföra den på sina vandringar.

Enligt Karl v. den Steinen underhöllo de af indianerna medförda murkna bränderna elden med lätthet en till två dagar.

Hos Bangala-stammen vid öfre Kongofloden får elden ej gå ut; sker detta, gnider man ny eld eller lånar sådan af en frisk person.⁴

Tschuktschernerna använda till »luntor» torkade och krossade vidjor.⁵

I Bosnien användes till eldens bevarande torkad kodynga.⁶

Svafvelstickor och svafveltråd.

I fig. 30 visas en bundt svafvelstickor. Om sådana har i det föregående flera gånger talats.⁷

De här afbildade äro af vanlig form, tunnspäntade och spetsade i den svaflade ändan. Ej alltid spetsades stickorna. Stundom hade de form af fyrsidiga pinnar. Hos Jonas Stolt⁸ heter det: »Alltid måste vi ha svafvelstickor och dessa gjordes af spingstickor, fem tum långa och breda som tre på tum.»

Fig. 30. Svafvelstickor.
Sk., Luggude hd.⁹

¹ Ovid. M. 8,639 (Adlerbeths öfvers.), jfr Vergilius, Moretum, 8. Äfven flera klassiska förf. tala om eldens bevarande och lånande.

² Sirelius, Über die primitiven Wohnungen etc., Hälsingfors 1907, s. 198, fig. 154.

³ Erland Nordenskiöld, Ymer 1905, s. 294.

⁴ The Journal of the Royal Anthropol. Institute of Gr. Britain and Ireland, 1909, s. 456.

⁵ Nordenskiöld, Vega II s. 124.

⁶ Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien III, s. 575.

⁷ Sid. 238 ff.

⁸ Anf. arb. s. 28.

⁹ Tillhöra skörlådan fig. 23 c.

Ännu i senare tid har man också använt osvaflad spån, som naturligen varit besvärligare att tända med.

Svafvelstickor för eldens transporterande från fnösket eller det glödande kolet till annat brännbart material, af ungefär samma typ som våra, förekomma i olika länder.

Hough¹ meddelar afbildningar af sådana från Japan, Amerika och Frankrike. I Japan voro, enligt Thunberg² de svaflade stickorna »en finger långa, i ändarne aldeles tvärt afhuggna och bundna i knippor».

Svafveltrådar, veckar doppade i svafvel, hafva mångenstädes ersatt svafvelstickorna.³

Att smida eld.

En metod, som ej riktigt faller under någon af de föregående rubrikerna, är att *smida eld*.

»Detta tillgår så, att en järnbit hamras kraftigt och fort tills den blir tillräckligt varm att bringa fnöske att glöda. Denna sorts nödeld användes endast till att bota bössor som blifvit skämda genom trolldom. Om någon hörde ett skott och sade: »Djäfvar anfakta däg å e half aln in på bössa» (eller hvad mått som helst), så blef bössan skämd. Det botades på så sätt, att man skrufvade ur svansskrufven och värmden den öfver den eld, som uppgjorts af den smidda nödelden. När svansskrufven blifvit så varm, att vatten fräste, när den doppades i detta, så var bössan botad och hopsattes igen.»⁴

»Då svaglet blef fuktigt i timmerskogen, smidde man eld. Man lade en spik på yxhammarn sedan eggen indrifvits i en stubbe. Sedan slog man med en annan yxa på spiken, till dess att den bringades i rödglödadt tillstånd, hvarefter lättantändliga ämnen fördes i närheten af spiken. Detta kallas att »hamra eld».⁵

¹ The Smithson. Rep. for 1890 s. 403—4, jfr samma tidskrift för 1888 s. 581.

² Anf. arb. III, s. 79.

³ Jfr sid. 239, 242. Med en skörtunna i N. M., nr 30,579, fr. Dalarna, se fig. 20 m, följer svafveltråd. — Svafveltrådar från Mexiko, lika våra, afbildas hos Hough.

⁴ Herr A. T. Byberg efter 80-årige Smiback-Johannes i Växvik, Köla sn, Vrmlid.

⁵ Meddel. af kyrkoherde Th. Eklund, Rämen, Vrmlid.

En smed, Söderholm, smidde kallt järn rödt öfver städet, så att han kunde ta eld på pipan med det.¹

Då äldre smeder varit utan tändstickor, ha de hamrat på en järnbit, tills den blifvit så varm, att de med den kunnat antända en tyglapp.²

I Gacko lägger man ett järn på städet och hamrar därpå, tills gnistorna antända ett fnöske. Denna nödeld är afsedd för renande ändamål.^{3*}

Skjuta eld.

Att medelst gevär skjuta eld, *skjuta varme i blånor*, är en metod, som företrädesvis praktiserats af jägare.

Berättelser härom hafva kommit mig tillhanda från flera håll, t. ex. fr. Töftedal i Dalsland⁴ och Fryksände i Värmland.⁵ Vid skjutningen skulle man ha löst laddadt och rikta geväret så att den brinnande blåntappen (förladdningen) föll ned utan att släckas.

Flintlåspistoler för tändning af fnöske användes. Sådana nämner äfven Zincken.⁶

Tändglas eller solglas, fig. 31.

Till slut några ord om den optiska eldgörningsmetoden.

Anna Andersson från Mora socken i Dalarna, berättar, att i hennes ungdom vallhjon och andra, som hade sitt arbete i skogen, begagnade sig af ett solglas för att göra eld. Man satte glaset mot en fnöskig (murken) stubbe, som snart började glöda på den punkt, där den träffades af de genom glaset sammanträngda strålarna.

I Älfdalen, Dalarna, använde man glasögon till solglas på det sätt, att man lät solstrålarna falla genom glasögonen på en bit linne, som då fattade eld.⁷

¹ G. E. Ekström, Sko sn, Upl.

² C. J. Rulin, Folketorp, Rönneshyttan, Nke.

³ Österr. Volkskunde VI, sid. 167. Jfr Wissenschaftl. Mittheil. aus Bosnien III, sid. 575, där det heter, att sår och svullnader botas genom nödeldsaskan.

⁴ Gm Th. Langer.

⁵ Gm f. d. riksdagsmannen Sahlström.

⁶ Anf. arb.

⁷ Folkskolläraren L. Åhs efter sin mormor Myr Anna Olsdotter, som dog 1897 vid 81 års ålder.

I Värmland har solglaset stundom brukats af rökare att tända pipan med.¹

I fig. 31 *a*, *b*, *c* visas några solglas från Nordiska Museet.

Linsens och konkava spegelns tändande egenskaper voro kända redan af de gamla och omnämnas af t. ex. Isidorus² och Plinius.³

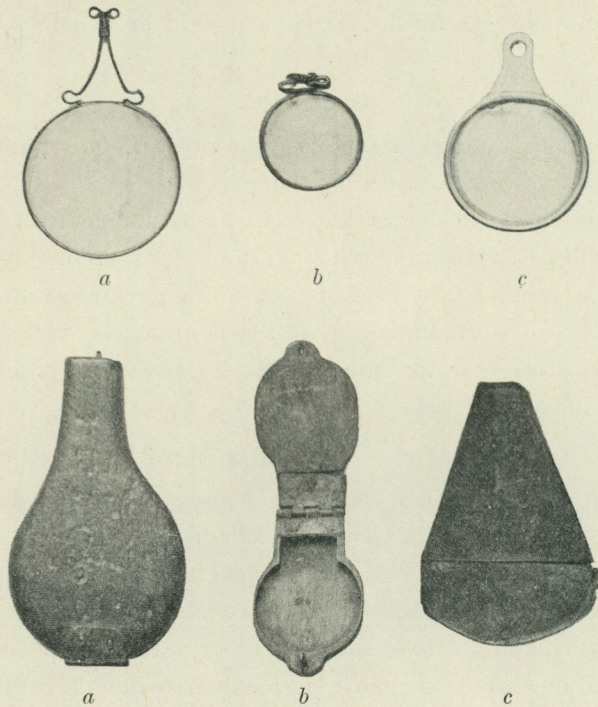

Fig. 31. Solglas. Bilderna i nedre raden visa de till glasen hörande fodralen. Alla äro i samma skala.

a) N. M. 85,104, Ögld, glasets diam. 0,062 m. Båge af mässing, fodral af björk.

b) N. M. 6,584, Söd. Båge och fodral som föreg. Glasets diam. 0,038 m.

c) N. M. 75,790, Ögld. Båge af tenn. Fodral af trä och skinn. Glasets diam. 0,048 m.

¹ Om pipans tändande med solglas berättar Hough från Amerika, *Smithson Rep.* f. 1890 s. 408.

² *Etymologiæ* XVI, 13: Hic (crystallus) oppositus radiis solis adeo rapit flamman, ut aridis fungis vel foliis ignem prabeat.

³ *Nat. Hist.* XXXVII, 10: Invenio medicos, quæ sunt urenda corporum, non aliter utilius id fieri putare, quam crystallina pila adversis posita solis radiis.

Hos grekerna tändes den heliga tempelelden medelst brännspelar af metall, *specula metallica*.

Med afseende på slagelddonens (stålets, fnöskets, elddonskärlets) svenska topografi framgår det vid en återblick, att en linje, dragen ungefär genom Uppland och vidare i västlig riktning genom Värmland, betecknar en geografisk gräns, på hvars båda sidor eldslagningsskulturen antager en i flera afseenden allt mera skiljaktig karaktär. Området närmast norr och söder om denna linje representerar en öfvergångszon, där olika typer mötas och blanda sig med hvarandra. Härmed öfverensstämmer det förhållandet, att man i Svealand, långt upp i Dalarna, och norra Götaland träffar den största rikedommen på former och metoder. Exempel på skiljaktigheten i fråga är, såsom förut framhållits, att norrut dominera de hemmagjorda pungarna med antingen lösa stål af lyrform eller fastsydda stål af rektangulär form, elddonskärnen af näfver, *scrotum* m. m. samt svampfnösket, söderut åter de yrkesmässigt tillverkade pungarna med fastsydda stål eller lösa stål af greptypen med tillhörande urkarfvade trälådor eller tunnor af trä eller metall samt trämjöls- och linnefnösket. Vissa typer hafva en tämligen jämnt fördelad utbredning öfver hela landet, men förete lokala skiftningar.

Slutord.

Sedan på 1770-talet vätgaselddonet och i början af 1800-talet det pneumatiska elddonet (eldpistonen)¹ samt ett slags tändstickor med tändsats af kaliumklorat, socker och gummi uppfunnits, och sedan vidare i början af 1830-talet friktionständstickor börjat komma i bruk,² var de primitiva eldgörningsmetodernas tid ute. Fattigt

¹ Eldpiston af mässing är N. M. 21,741. Denna består af en framtill lufttät cylinder och i den en kolf, i hvars främre ände är ett litet receptaculum för fnöske. Vid kolfvens häftiga framdrifvande i cylindern (medelst handen) alstras på grund af luftens kompression en värme så stark, att fnösket antändes. Se British Mus. anf. Handbook, s. 14. I södra Asien, Birma och de ostindiska öarna hafva eldpistoner länge existerat. I Anthrophological Essays, presented to E. B. Tylor, Oxford 1907, s. 17 ff., söker Henry Balfour vindicera att eldpistonerna från början varit en själfständig orientalisk uppfinning.

² Ang. dessa metoder läses utförligt i C. F. Lundströms Tändsticksindustrien, dess uppkomst etc., Sthlm 1899.

